

Ilustracja 1. (fragment) Rezydencje i ogrody brühlowskie w okolicach Warszawy (A. ul. Wierzbowa; B. Nowy Świat; D. Wola), oznaczenia na mapie: Plan de la ville de Varsovie, oprac. Pierre Ricaud de Tirregaille, 1762, Biblioteka Narodowa, sygn. ZZK 36 590

Figure 1. (fragment) Brühl's residences and gardens in the vicinity of Warsaw (A. Wierzbowa Street; B. Nowy Świat; D. Wola) as marked on Plan de la ville de Varsovie developed by Ricaud de Tirregaille, 1762, BN National Library, ref. ZZK 36 590

Otrzymano:

2 czerwca 2025 r.

Zaakceptowano:

1 sierpnia 2025 r.

ALINA BARCZYK, dr

Uniwersytet Łódzki, Instytut Historii Sztuki, Katedra Historii Architektury

alina.barczyk@uni.lodz.pl; <https://orcid.org/0000-0002-6596-8915>

DOI: <https://doi.org/10.17388/WUT.2025.0037.ARCH>

Licencja/License CC BY-NC-ND 4.0 (creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0)

WOKÓŁ STOLICY RZECZYPOSPOLITEJ – BRÜHLOWSKIE OGRODY

WPROWADZENIE

Heinrich von Brühl (1700–1763) należał do mecenasów wykazujących się autentycznym zamiłowaniem do sztuki, ogromną dbałością o jakość pozyskiwanych dzieł, a także o ideowo-estetyczną wymowę własnych rezydencji. Zamawianie prac u wybitnych artystów doby saskiej oraz prowadzenie licznych inwestycji budowlanych było możliwe dzięki wysokiej pozycji politycznej — minister był jednym z najbardziej wpływowych polityków i zaufanych doradców Augusta III Sasa¹. Równie istotnymi czynnikami warunkującymi zainteresowanie architekturą i sztuką były: znajomość kultury i kontakty z twórcami (wynikające między innymi z pośrednictwa w zakupach malowideł dla monarchy), pasja kolekcjonerska, a także świadomość znaczenia oprawy wizualnej (rezydencji, zbiorów dzieł

¹ O.E. Schmidt, *Minister Graf Brühl und Karl Heinrich von Heineken. Briefe und Akten, Charakteristiken und Darstellungen zur sächsischen Geschichte (1733–1763)*, Leipzig 1921, *passim*; A. Boroviczény, *Graf von Brühl*, Zürich–Leipzig–Wien 1930, *passim*; W. Fellmann, *Heinrich Graf Brühl: ein Lebens- und Zeitbild*, Würzburg 1990, *passim*; U.C. Koch, *Maecenas in Sachsen. Höfische Repräsentationsmechanismen von Favoriten am Beispiel von Heinrich Graf von Brühl*, mps, Technische Universität Dresden, Dresden 2010, *passim*; T. Torbus, *Sułkowski und Brühl und der Baubetrieb in Warschau unter August III*, [w:] *Friedrich der Grosse und Graf Brühl*, red. S. Neuhäuser, Cottbus 2012, s. 77–81; P. Friedl, *Die polnisch-sächsische Personalunion in der Politik Europas unter August III. und Heinrich Graf von Brühl*, [w:] *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, red. T. Torbus, Ostfildern 2014, s. 49–50; M. Schuster, *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Biografische Notizen und Bildnisse*, „Dresdener Kunstblätter” 2014, t. 58, nr 2, s. 6–9; M. Schuster, *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763)*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763)*, red. H. Bärnighausen, M. Schuster, Dresden 2020, s. 8, 10–12; J. Dygdała, *Miedzy teorią a wiedzą źródłową. Nowe spojrzenie na rolę saskiej Kamery jako prekursora prób modernizacji Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 2023, t. 130, nr 4, s. 887, 891–892.

sztuki i porcelany, zasobu bibliotecznego) w autokreacji własnego wizerunku i umacnianiu pozycji społecznej². Ostatni z wątków był kluczowy zwłaszcza w Rzeczypospolitej, w której przywiązywano wielką wagę do genezy rodu i tytułów szlacheckich³.

Saski minister był właścicielem szeregu rezydencji o zróżnicowanych, wzajemnie dopełniających się funkcjach — od pałaców miejskich po siedziby myśliwskie. Jednym z zagadnień zasługujących na analizę i dotychczas słabo rozpoznanych w literaturze przedmiotu jest tworzenie sieci kompleksów ogrodowych okalających Warszawę (il. 1)⁴.

TWÓRCY PROJEKTÓW

Przy kształtowaniu brühlowskich założeń rezydencjonalnych i ogrodowych w stolicy Rzeczypospolitej zatrudniani byli architekci wywodzący się zarówno z drezdeńskiego Bauamtu, jak i z jego warszawskiej filii, wśród nich Carl Friedrich Pöppelmann, Joachim Daniel Jauch, Johann Friedrich Knöbel czy Johann Christoph Knöffel⁵. Co oczywiste, wybór twórców związanych z mecenatem monarchy wynikał w pierwszej kolejności z politycznych i artystycznych ambicji ministra. Korzystanie z usług wiodących

² Z obszernej literatury poświęconej kolekcjonerstwu ministra przywołać można przykładowo: K. Berling, *Das Brühlsche Schwanenservice*, „Belvedere. Forum” 1925, t. 8, nr 10, *passim*; I. Koch, *Schwanenservice. Meissener Porzellan für Heinrich Graf von Brühl; Dresden, Schloss; bis 13. August*, „Weltkunst” 2000, nr 70, s. 1110; U.C. Koch, *Die Skulpturensammlung des Heinrich Graf von Brühl*, „Dresdener Kunstblätter” 2008, t. 52, nr 1, s. 14–25; A. Larionov, *Die Sammlung der Zeichnungen des Grafen von Brühl*, [w:] *Bilder-Wechsel*, red. B. Dalbajewa, G. Lupfer, Y. Vashchenko, Köln 2009, s. 125–150; F. Reichel, *Das Schwanenservice und sein Auftraggeber: zu einer Sonderausstellung der Porzellansammlung im Dresdener Schloss vom 6. Mai bis 13. August 2000*, „Dresdener Kunstblätter” 2000, nr 44, nr 4, s. 109–110; J. Kappel, *Rekonstruktion und Bewertung der Elfenbeinsammlung von Heinrich Graf von Brühl im Grünen Gewölbe: ein „Segment” im Elfenbeinbestandskatalog der Schatzkammer*, „Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden” 2010, t. 36, s. 35–39; U.C. Koch, *Gesandte für die Kunst — die Bedeutung von Gesandten für die Brühlschen Sammlungen*, [w:] *Materielle Grundlagen der Diplomatie*, red. M. Häberlein, C. Jeggler, Konstanz 2013, *passim*; M. Cassidy-Geiger, *A lemon tree for the Prime Minister's table? Two drawings in Dresden for a silver centrepiece for Heinrich, Count von Brühl*, „Silver Studies. The Journal of the Silver Society” 2015, nr 32, s. 29; U.C. Koch, *Die Tapisserien im Besitz von Heinrich Graf von Brühl*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, red. U.C. Koch, C. Ruggero, Dresden 2017, *passim*; M. Lieber, *Kulturtransfer e provenienze: la biblioteca privata di Heinrich von Brühl nel contesto della cultura di corte sassone*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, red. U.C. Koch, C. Ruggero, Dresden 2017, s. 114, 117–121; C. Bodinek, *Ein Meissener Porzellan service für den Grafen: das Brühl'sche Allerlei*, Köln 2018, *passim*.

³ Brühl uzyskał tytuł szlachecki dopiero w 1748 roku (A. Żórawska-Witkowska, *Muzyka na polskim dworze Augusta III*, Lublin 2012, s. 68; A. Barczyk, *Rezydencje rodu Mniszchów w czasach saskich. Historia i treści ideowe architektury*, Łódź 2021, s. 214).

⁴ W niniejszym artykule w odniesieniu do Woli, Nowego Świata i Ujazdowa stosowany jest termin ogrody „warszawskie”, mimo iż były to obszary znajdujące się poza terenem Starej Warszawy. Powyższe założenia były jednak funkcjonalnie i urbanistycznie powiązane ze stolicą, a w późniejszym okresie zostały włączone w obręb miasta. Analizy poszczególnych kompleksów rezydencjonalnych w czasach saskich jak dotąd najpełniej przedstawił Walter Hentschel, lecz nadal oczekują one na pełne omówienie i wskazanie roli inwestycji Brühla w rozwoju warszawskiej architektury: W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967, 323–341, 354–378.

⁵ Ibidem.

Ilustracja 1. Rezydencje i ogrody brühlowskie w okolicach Warszawy (A. ul. Wierzbowa; B. Nowy Świat; C. Ujazdów; D. Wola; E. Młociny; F. Piaseczno), oznaczenia na mapie: Plan de la ville de Varsovie, oprac. Pierre Ricaud de Tirregaille, 1762, Biblioteka Narodowa, sygn. ZZK 36 590

Figure 1. Brühl's residences and gardens in the vicinity of Warsaw (A. Wierzbowa Street; B. Nowy Świat; C. Ujazdów; D. Wola; E. Młociny; F. Piaseczno) as marked on Plan de la ville de Varsovie developed by Ricaud de Tirregaille, 1762, BN National Library, ref. ZZK 36 590

przedstawiciele Saskiego Urzędu Budowlanego owocowało jednocześnie ujednoliceniem form i stosowaniem niemal identycznych rozwiązań w różnych kompleksach (co staje się widoczne np. przy pawilonach, układach parterów czy letnich teatrach). Dzięki wybitnym kompetencjom architekci Bauamtu potrafili w pełni wykorzystać możliwości związane z topografią danego obszaru, tworząc zarówno pełne rozmachu, wielkoskalowe kompleksy, jak i kameralne kompozycje.

OGRODY PAŁACOWE, REKREACYJNE I UŻYTKOWE

Najważniejszą rezydencją ministra w Warszawie pod względem funkcjonalnym i ideowym był pałac przy ul. Wierzbowej, sąsiadujący z rezydencją Augusta III Sasa. Prestiż siedziby podnosiła jej historia, związana ze słynnymi właścicielami — kanclerzem wielkim koronnym Jerzym Ossolińskim, rodami Lubomirskich i Sanguszków oraz królem Augustem II Mocnym, do którego parcela należała w latach 1727–1733⁶. Heinrich

⁶ Akt darowizny sporządzono już w roku 1721, lecz faktyczne przejęcie obiektu nastąpiło po upływie sześciu lat. K. Konarski, *Pałac Brühlowski w Warszawie*, Warszawa 1915, s. 11, 14; A. Barczyk, *Drużdy po królu. Marszałkowie koronni jako fundatorzy i właściciele rezydencji — inicjatywy warszawskie z XVII–XVIII wieku*, „TECHNE. Seria nowa” 2022, nr 1 (9), s. 165; A. Barczyk, *Kulisy magnackiego splendoru. Oficyny kuchenne warszawskich rezydencji w czasach Augusta III Sasa*, „Ethos” 2022, t. 35, nr 1 (137), s. 87–88.

von Brühl nabył posesję w 1750 roku⁷, zamawiając projekty przebudowy głównego gmachu, uporządkowania zabudowań gospodarczych oraz stworzenia nowego ogrodu, z zachowaniem tradycyjnego układu w typie *entre cour et jardin*. Utrudnienie stanowił nieregularny, wachlarzowy kształt działki, rozszerzającej się w części zachodniej. Koncepcje powstawały w kilku fazach, w których główny akcent kładziono na pałac (rozważając różne możliwości powiększenia kubatury i stworzenie przestrzeni reprezentacyjnych). W kontekście zieleni komponowanej, na przywołanie zasługuje w pierwszej kolejności rysunek J.D. Jaucha (il. 2). Architekt proponował utworzenie ogrodu w formie długiego pasa o szerokości zgodnej z rozpiętością fasady, flankowanego przez zespoły oficyn gospodarczych. Efektem było powiększenie partii frontowej, z dwoma strefami dziedzińców (uwolnionych od zabudowań o funkcjach użytkowych), co jednak odbyło się kosztem zieleni, której ilość ograniczono. Koncepcja nie uzyskała akceptacji mecenasa –oczekującego z pewnością ogrodu o większej skali, dostosowanej do potrzeb związanych z reprezentacją i zapewnieniem oprawy dla dworskich uroczystości.

Bardziej adekwatną odpowiedzią na ambicje ministra stały się projekty J.F. Knöbla, który stworzył zarówno realizacyjną koncepcję przebudowy pałacu (o dekoracyjnych elewacjach, dopełnionych rokokowymi rzeźbami oraz reliefami⁸), jak i co najmniej dwie propozycje rozplanowania zieleni (il. 3). Na osi zachodniej fasady rezydencji architekt rozlokował ozdobne, rokokowe partery flankowane przez pawilony oranżeryjne. Złożoną, dekoracyjną kompozycję — wypełniającą nieregularną, południową część gruntu — tworzyć miały kręte alejki z boskietami, gabinetami, altanami i zbiornikami wodnymi⁹. Alternatywna propozycja Knöbla dotyczyła wprowadzenia w południowej części (poza ośią wyznaczoną przez pałac) ogrodu użytkowego z warzywami lub drzewami owocowymi. Ostatecznie zdecydowano się na wersję bliższą wcześniej wspomnianemu rysunkowi, z obszernym ogrodem ozdobnym, podzielonym na część symetryczną za siedzibą oraz wachlarzową od strony Założenia Saskiego. Dwustrefowość ogrodu udokumentowano na mapach Warszawy tworzonych w 2. połowie XVIII stulecia, silnie akcentujących układ promienisty¹⁰.

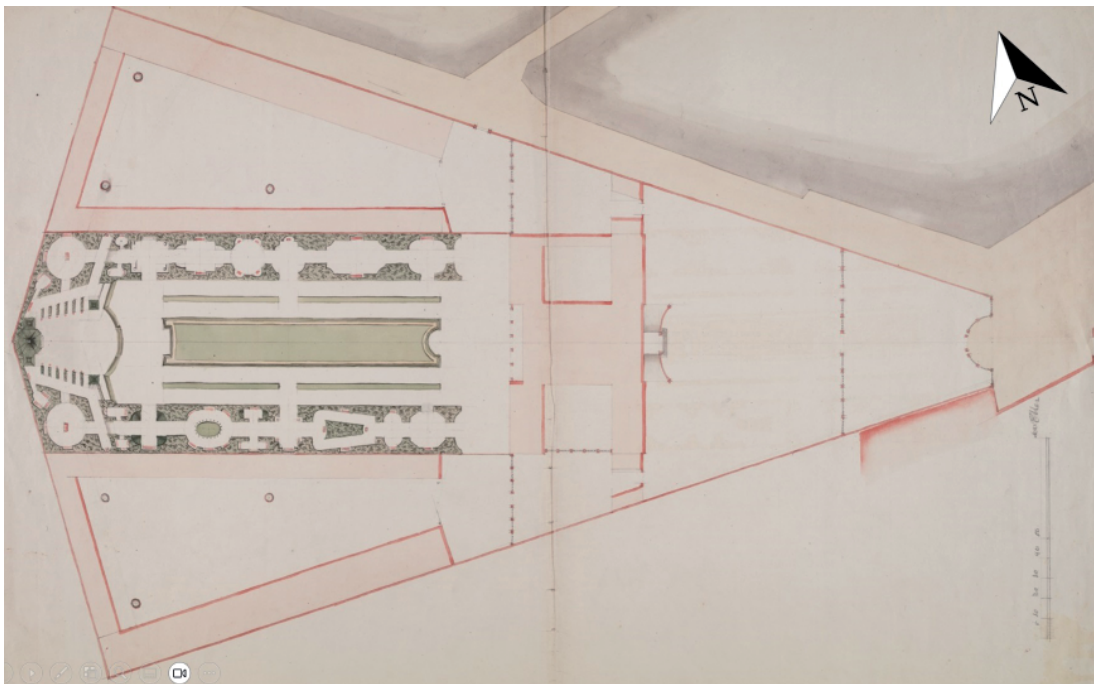
Walorem uwzględnianym przez ministra przy wyborze lokalizacji tworzonego kompleksu rezydencjonalnego bywało położenie dóbr przy głównych traktach. Tę cechę można dostrzec m.in. na przykładach majątków łączących w sobie funkcje rekreacyjne (z ogrodami ozdobnymi) oraz użytkowe (związane z tworzeniem sadów i uprawą warzyw). Exemplum stanowiła Villa Wielka Wola, zakupiona przez Heinricha von Brühla

⁷ K. Konarski, *Pałac Brühlowski...*, op. cit., s. 24; C. Gurlitt, *Warschauer Bauten aus der Zeit der sächsischen Könige*, Berlin 1917, s. 79–80; A. Lauterbach, *Pałac Brühlowski w Warszawie*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1936, t. 41, nr 1, s. 9; A. Barczyk, *Pałac Ossolińskiego/Brühla. Trzysta lat z dziejów warszawskiej rezydencji*, „Stolica” 2023, nr 3–4, s. 62.

⁸ A. Lauterbach, *Rzeźby pałacu Brühlowskiego*, „Arkady” 1938, nr 8, s. 386–388; M. Schuster, *Das Palais Brühl in Warschau*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Bauherr und Mäzen*, red. H. Bärnighausen, M. Schuster, Dresden 2020, s. 247–249; A. Barczyk, *Pałac Ossolińskiego...*, op. cit., s. 62–63.

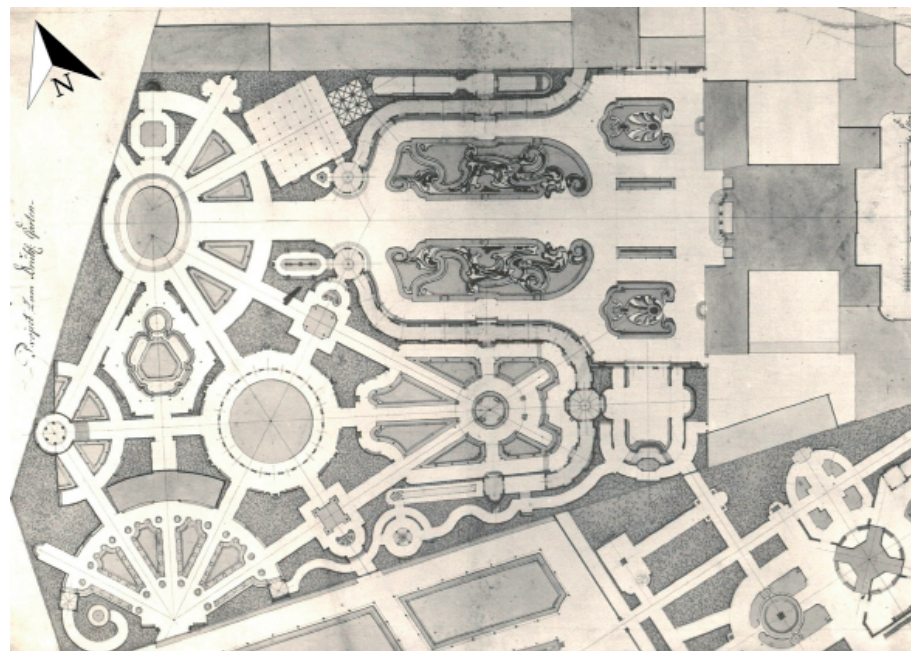
⁹ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 376.

¹⁰ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1978, s. 88; A. Różańska, *Parki warszawskie. Przemiany układów kompozycyjnych*, Warszawa 2012, s. 25; A. Barczyk, *Pałac Brühla w Warszawie*, Warszawa 2025, s. 176–182.

Ilustracja 2. Warszawa, projekt przekształceń założenia rezydencjonalnego przy ul. Wierzbowej, proj. Joachim Daniel Jauch, ok. 1750, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, sygn. Schr. VII, F. 91, nr 23 i

Figure 2. Warsaw, design for the transformation of the residential complex on Wierzbowa Street, design by Joachim Daniel Jauch, ca. 1750, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, ref. Schr. VII, F. 91, no. 23 i

Ilustracja 3. Warszawa, projekt ogrodu przy pałacu Brühla (ul. Wierzbowa), proj. Johann Friedrich Knöbel, 1754–1759, repr. Deutsche Fotothek, sygn. 113 o47

Figure 3. Warsaw, design for the garden of the Brühl palace (Wierzbowa Street), design by Johann Friedrich Knöbel, 1754–1759, repr. Deutsche Fotothek, erf. 113 o47

od Teodora Szydłowskiego w 1746 roku¹¹. W latach 1750–1757 ukształtowano założenie pałacowo-ogrodowe, wpisujące się w ówczesną modę na siedziby podmiejskie, a jednocześnie będące centrum zarządzania dobrami¹². Wokół rezydencji rozwinęto bowiem zaplecze gospodarcze, związane między innymi z funkcjonowaniem folwarku, browaru i uprawą roli¹³. Na potrzeby inwestycji powstał szereg projektów, które w pierwszej kolejności miały na celu korekcję przebiegu głównego traktu i przekształcenia wsi w wielkoskalowe, spójne założenie urbanistyczne¹⁴. Taki charakter miały chociażby wczesne szkice Carla Friedricha Pöppelmannna, powstałe między 1746 a 1750 rokiem, zawierające koncepcję regulacji zabudowy Woli oraz utworzenia założenia rezydencjonalnego, obejmującego część reprezentacyjną (aleję wiodącą na dziedziniec parady, pałacyk) oraz użytkową (oficyny gospodarcze). Na karcie pozostało też puste miejsce przeznaczone pod ogród ozdobny, przedstawiony na odrębnych planszach (il. 4). Spod ręki tego samego twórcy wyszły między innymi rzuty rezydencji w typie *entre cour et jardin* oraz projekty samego pałacyku o konstrukcji drewnianej, trójskrzydłowego, z płytkim ryzalitem centralnym od frontu i pięciobocznym od strony ogrodu (mieszczącym owalną salę terenę). Parterowy budynek monumentalizować miało wypiętrzenie partii środkowej, zwieńczonej trójkątnym frontonem z dekoracją heraldyczną. Za siedzibą przewidziano osiową kompozycję z ozdobnymi parterami, oranżeriami ujmującymi salon ogrodowy oraz kwaterami o funkcjach użytkowych.

Kolejny kluczowy etap prac przygotowawczych — po śmierci Pöppelmannna w 1750 roku — wyznaczyło zatrudnienie J.F. Knöbla¹⁵. Zasadniczą różnicę w stosunku do koncepcji wcześniejszego projektanta stanowiła rezygnacja z osiowości założenia

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Metryka Koronna, *Protocollon privilegiorum, inscriptionum, cessionum, donationum variorumque actuum*, 1746–1748, sygn. 262, s. 35–36.

¹² W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 332; J. Wiśniewska, *Wola — ludność 1796–1861*, [w:] *Historia Woli*, red. K. Mórański, Warszawa 2000, s. 76–77; S. Małowski, *Polskie ogrody XVIII wieku. Kompozycje, style, kontekst kulturowy*, Warszawa 2021, s. 349; T. Torbus, „Amuse le roi”, czyli kategoria „pałaców tranzytowych” — założenia budowlane hrabiego Henryka von Brühla w Brodach i Nischwitz, [w:] *Praxis sine theoria. Księga pamiątkowa poświęcona pamięci profesora Adama Małkiewicza w 140-lecie powstania pierwszej katedry historii sztuki na ziemiach polskich*, red. A. Betlej, A. Dworak, Kraków 2022, s. 191.

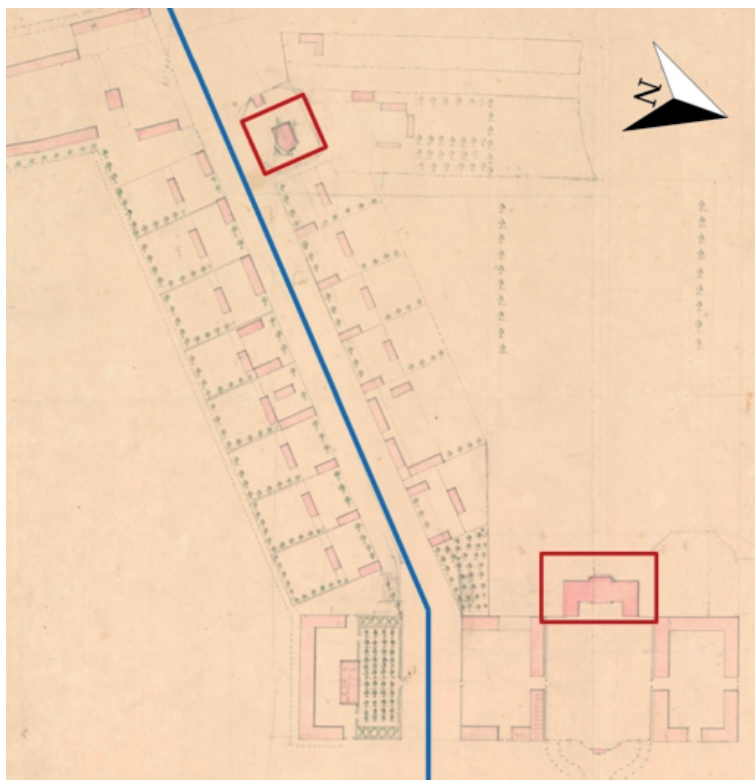
¹³ A. Sokołowska, *Z dziejów Woli (w świetle źródeł z połowy XVIII w.)*, [w:] *Dzieje Woli*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1974, s. 84; J. Dziegieleński, *Instytucje ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów a rozwój Woli*, [w:] *Historia Woli*, red. K. Mórański, Warszawa 2000, s. 65; A. Bińczyk, M. Rosołowski, *Siedem wieków Warszawy, Kalendarium historii miasta do końca XIX wieku*, Warszawa 2023, s. 115–116.

¹⁴ Istotnym punktem Woli pozostawał kościół św. Wawrzyńca. Projekty przekształceń świątyni, również na zlecenie ministra Brühla, od 1752 roku opracowywali architekci związani z Bauamtem (m.in. J.D. Jauch oraz J.F. Knöbel): W. Husarski, *Jan Joachim Jauch, dyrektor budowlany z czasów saskich*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Historii Sztuki” 1918, s. 54–55, 59; W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 342–353; *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich. Katalog planów i widoków Warszawy oraz rysunków architektonicznych budowli warszawskich okresu saskiego*, red. M. Kretschmerowa, Warszawa 1965, s. 119–120; A. Zahorski, *Rozwój przestrzenny Warszawy*, [w:] *Warszawa w latach 1526–1795*, red. M. Bogucka, M. Kwiatkowska, Warszawa 1984, s. 323; J. Kowalczyk, *Działania dworu królewskiego Wettinów w wymiarze kulturalnej i artystycznej polsko-saskiej*, „Barok. Historia — Literatura — Sztuka” 2000, t. 7, nr 2, s. 182.

¹⁵ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 333–334.

Ilustracja 4. Warszawa, propozycja przekształceń urbanistyki Woli, proj. Carl Friedrich Pöppelmann, 1746–1750, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, sygn. Schr. VII, F. 91, nr 2 b

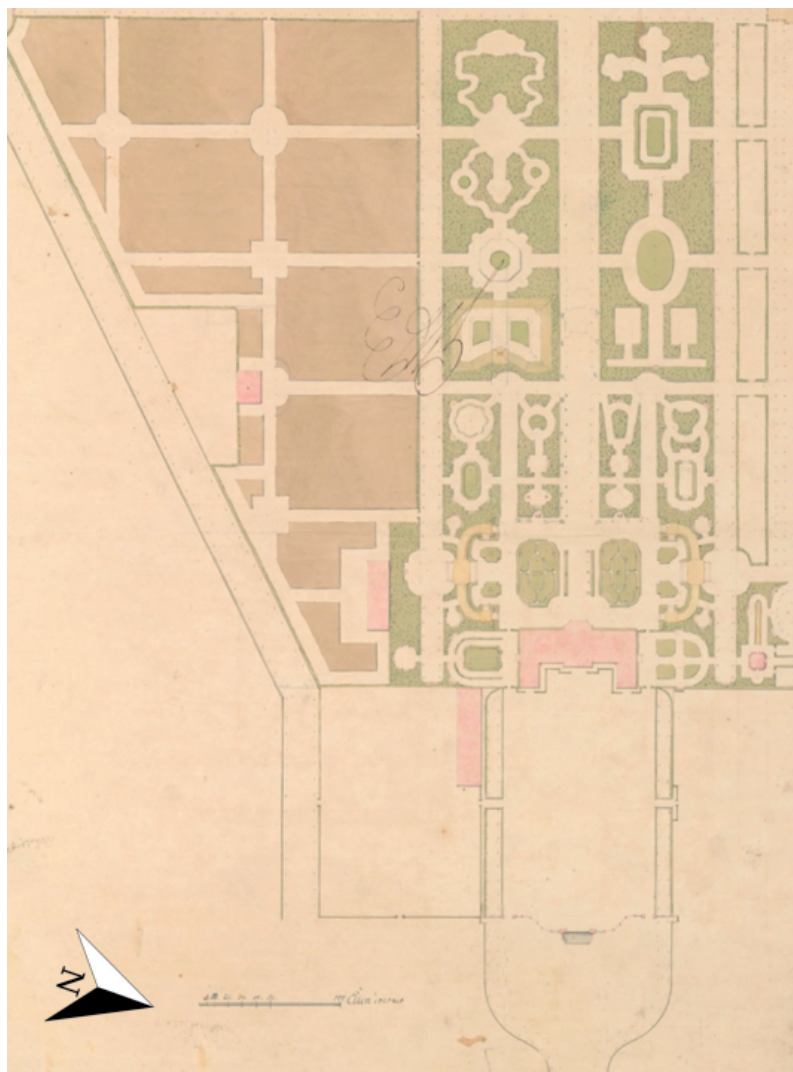
Figure 4. Warsaw, proposal for the urban transformation of Wola, design by Carl Friedrich Pöppelmann, 1746–1750, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, ref. Schr. VII, F. 91, no. 2 b

i przeniesienie części użytkowej do bocznej partii posesji. Dzięki powyższej zmianie znacznie powiększono ogród ozdobny, z dekoracyjnie formowanymi boskietami, tworzącymi rokokowe wzory (il. 5). Obie fazy owocowały tworzeniem propozycji oficyn gospodarczych (na przykład piekarni), a także pawilonów ogrodowych — oranżerii i gabinetów. Lekkie, ażurowe struktury altan, w pełni wpisujące się w estetykę epoki, dopełniała dekoracja obejmująca między innymi motyw muzyczny: nuty czy instrumenty, widoczne chociażby na projekcie Knöbla datowanym na lata 1753–1755 (il. 6). Zrealizowana kompozycja ogrodu ozdobnego łączyła w sobie wiele cech właściwych dla założen rezydencjonalnych pełniących rolę scenografii dla dworskich uroczystości: nie brakowało w niej pawilonów, gabinetów, pergoli czy rokokowych, dekoracyjnie wijących się alejek¹⁶. Na podkreślenie zasługuje stałe zainteresowanie właściciela stanem zieleni otaczającej pałac — świadczy o tym chociażby list z 1761 roku, w którym saski minister krytykował ówczesnego ogrodnika i wspominał o planie sprowadzenia bardziej kompetentnego, sprawdzonego znawcy roślin z własnej rezydencji w Grochwitz¹⁷.

¹⁶ A. Sokołowska, *Z dziejów Woli...*, op. cit., s. 81, 84. Silnie odróżniono strefę gospodarczą, z roślinami użytkowymi, przeniesionymi poza główną oś (G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., s. 98).

¹⁷ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 332.

Ilustracja 5. Warszawa, projekt ogrodu na Woli, proj. Johann Friedrich Knöbel, ok. 1753, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, sygn. Schr. VII, F. 91, nr 2 e

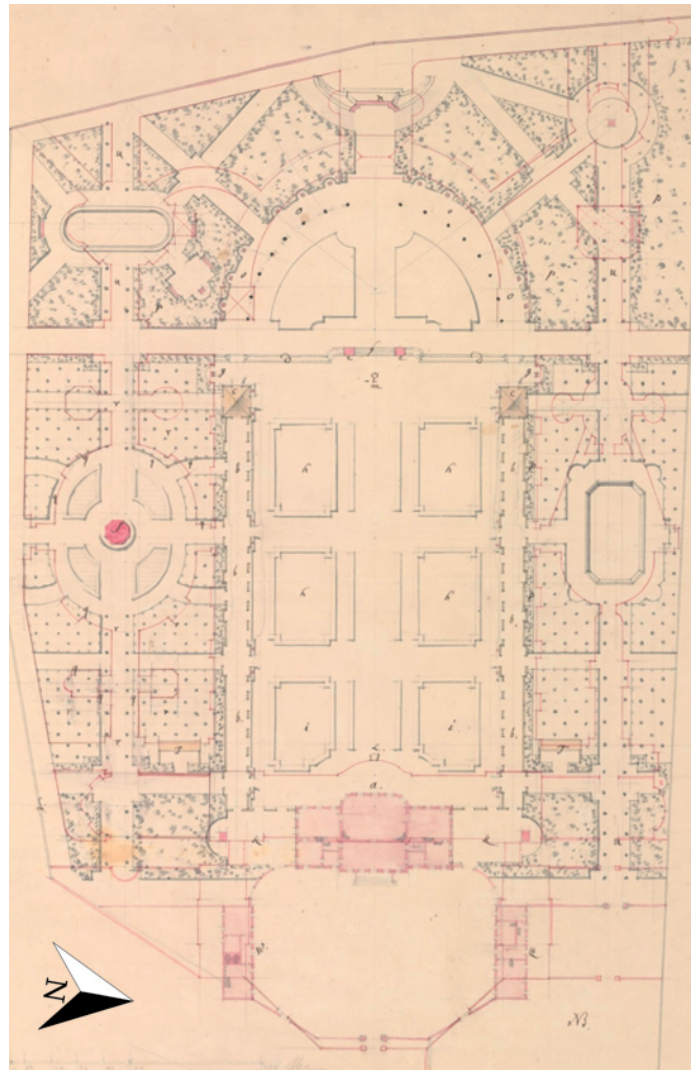
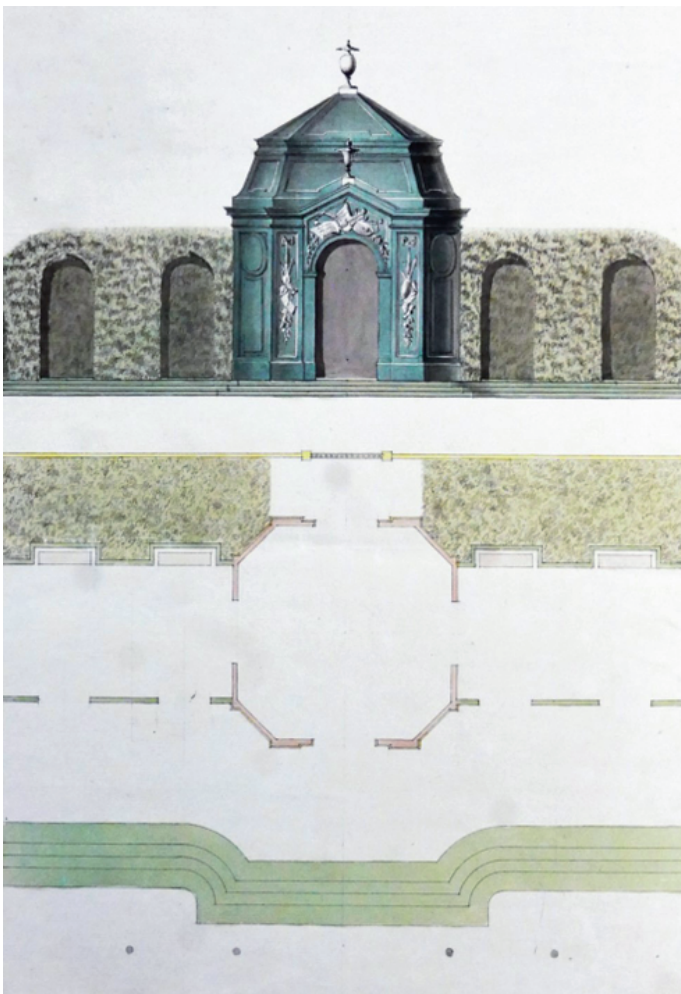
Figure 5. Warsaw, garden design for Wola, design by Johann Friedrich Knöbel, ca. 1753, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, ref. Schr. VII, F. 91, no. 2 e

Lokalizacja przy kluczowym trakcie cechowała także założenie ogrodowe przy Nowym Świecie. Obszar o późniejszym nr hipotecznym 1297 utworzyły dawne posesje Czapskich i Sapiehów, wykupione w celu stworzenia kompozycji łączącej funkcje rekreacyjne i użytkowe. Projekty kompleksu powstawały w kilku etapach¹⁸: wstępne koncepcje założenia ogrodowego na Nowym Świecie w 1747 roku przedstawił Carl Friedrich Pöppelmann (il. 7). Od strony traktu miał stanąć *lusthaus* poprzedzony paradnym dziedzińcem, flankowanym przez dwie oficyny (kuchnię i piekarnię). Za pawilonem z ryzalitowaną salą terreną proponowano regularne partery. Do szkicu pierwotnie dołączona była legenda wyjaśniająca oznaczenia literowe. Widoczny na rysunku ogród miał posiadać przez wszystkim charakter użytkowy, związany z uprawą drzewek owocowych.

¹⁸ A. Oleńska, „*Magnificentia principis*”. Brühl’s Artistic Activities in Poland as a Means of Political Self-Propaganda, [w:] Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa, red. U.C. Koch, C. Ruggero, Dresden 2017, s. 246–247.

Ilustracja 7. Warszawa, wstępny projekt rezydencji na Nowym Świecie, proj. Carl Friedrich Pöppelmann, 1747, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, sygn. Schr. VII, F. 91, nr 17 a

Figure 7. Warsaw, preliminary design for the Nowy Świat residence, design by Carl Friedrich Pöppelmann, 1747, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, ref. Schr. VII, F. 91, no. 17 a

Ilustracja 6. Warszawa, projekt pawilonu ogrodowego na Woli, proj. Johann Friedrich Knöbel, ok. 1753–1755, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, sygn. Schr. VII, F. 91, nr 2 p

Figure 6. Warsaw, design for the Wola garden pavilion, design by Johann Friedrich Knöbel, ca. 1753–1755, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, ref. Schr. VII, F. 91, no. 2 p

Odminną propozycję zagospodarowania rezydencji, rozpoczynającą tak zwaną drugą fazę projektową, przedstawił J.D. Jauch¹⁹. Zgodnie z wcześniejszą koncepcją dziedziniec i oficyny gospodarcze miały znajdować się od strony traktu — przy wejździe na posesję — natomiast zmianie uległa lokalizacja pawilonu, który przeniesiono w głąb działki. Bezpośrednio przy murowanym *lusthaus*-ie przewidziano niewielkie, dekoracyjnie formowane partery, do których schodziłoby się paradnymi, rozbudowanymi schodami. W tylnej części ogrodu miały się też znaleźć boskiety. W odróżnieniu od wersji Pöppelmannna, zamiast drzew owocowych chciano wprowadzić drobne rośliny użytkowe. Współpraca ministra z Jauchem przy tworzeniu koncepcji dla Nowego Świata miała kontynuację w kolejnych latach, owocując powstawaniem nowych szkiców. Należał do nich rysunek datowany na 1750 rok. Architekt zaproponował na nim pełną rozmachu formę położonego w tylnej części posesji *lusthaus*-u — drewnianego pawilonu z ośmioboczną salą flankowaną przez prostokątne skrzydła, ze schodami wachlarzowymi dostawionymi do obu dłuższych elewacji (il. 8). Silnie zaakcentowano wiodącą do niego aleję, wyznaczającą główną oś kompleksu. Na obu kartach Jauch przedstawił zbliżone wizje zagospodarowania przestrzeni (zgodne nawet pod względem przebiegu alejek i układu zieleni komponowanej), wprowadzając wyrazisty podział na strefy: frontową (z wjazdem wiodącym na dziedziniec okalany oficynami gospodarczymi); oś-aleję (prowadzącą do pawilonu stanowiącego najważniejszy punkt założenia, flankowaną przez kwatery z roślinami użytkowymi); *lusthaus* otoczony ogrodem ozdobnym.

Kolejny etap prac był związany z postacią J.F. Knöbla. Architekt zachował szereg rozwiązań pojawiających się we wcześniejszych koncepcjach, wytyczając oś zapoczątkowaną przez dziedziniec z oficynami, poprowadzoną w głąb posesji — do części z pawilonem i ogrodem ozdobnym, zawierającym m.in. salon ogrodowy z czterema partiami, boskiety oraz wijące się ścieżki. Płynne przejście z *lusthaus*-u do komponowanej zieleni tworzyć miała sama forma architektoniczna budowli na rzucie ośmiokąta, do którego symetrycznie, po dwóch stronach dodano prostokątne sale, a do fasad (przedniej i tylnej) dostawiono paradne schody. Zgodnie z rysunkiem z 1754 roku od frontu, od strony traktu obszar miał zyskać charakter użytkowy.

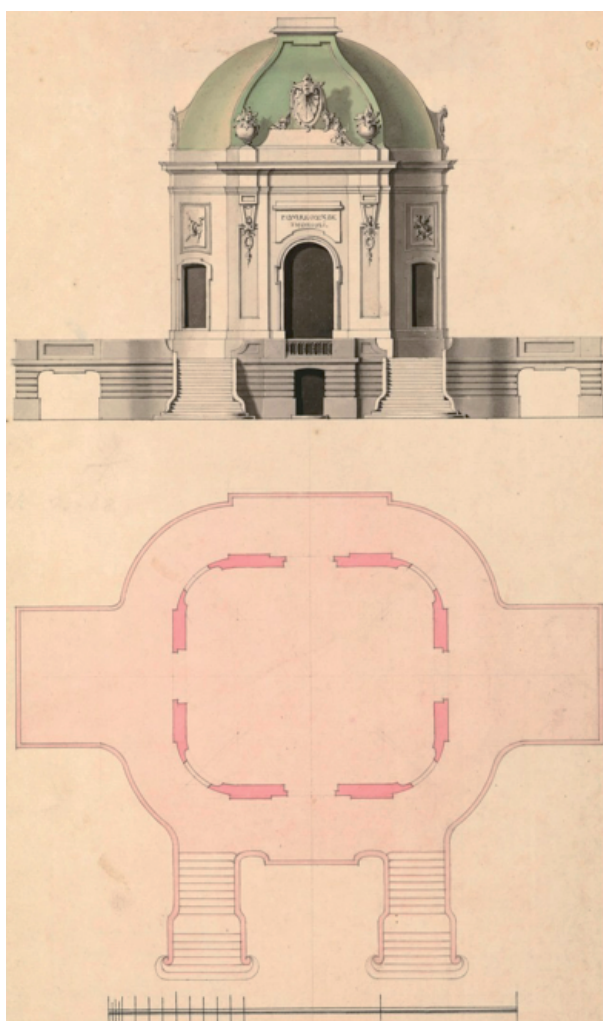
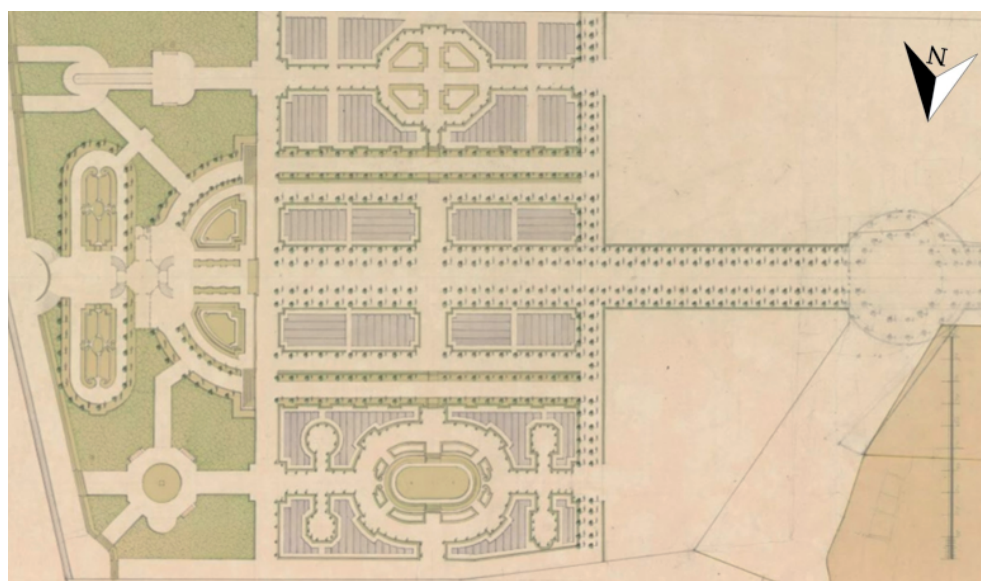
W kontekście kształtowania kompleksu rezydencjonalnego na Nowym Świecie warto przywołać nazwisko jeszcze jednego kluczowego architekta — Szymona Bogumiła Zuga²⁰. Jego aktywność obejmowała między innymi projekty murowanego pawilonu (il. 9). Na rysunku z 1758 roku część centralna, na planie czworokąta o zaokrąglonych narożach, miała być posadowiona na wysokim cokole, pełniącym funkcję tarasu widokowego, na który wiodły dwa ciągi jednobiegowych schodów. Fasadę o podziałach ramowych zdobiłyby płyciny z reliefami i inskrypcją (nad głównym portalem). W zwieńczeniu architekt zaproponował kartusz w kształcie muszli, flankowany przez parę wazonów. Budowlę miał nakrywać wysoki, kopulasty dach. Forma obiektu w pełni wpisująca się w stylistykę stosowaną przez twórców związanych z Bauamtem, mając czytelne analogie m.in. w bryle Belwederu wystawionego na terenie drezdeńskich

¹⁹ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 326–327.

²⁰ Ibidem, s. 327–328.

Ilustracja 8. Warszawa, projekty rezydencji na Nowym Świecie, proj. Joachim Daniel Jauch, ok. 1750, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, sygn. Schr. VII, F. 91, nr 17 e

Figure 8. Warsaw, designs for the Nowy Świat residence, design by Joachim Daniel Jauch, ca. 1750, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, ref. Schr. VII, F. 91, no. 17 e

Ilustracja 9. Warszawa, projekt pawilonu na Nowym Świecie, proj. Szymon Bogumił Zug, ok. 1758, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, sygn. Schr. VII, F. 91, nr 17 k

Figure 9. Warsaw, garden design for Wola, design by Johann Friedrich Knöbel, ca. 1758, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, ref. Schr. VII, F. 91, no. 2 e

Tarasów Brühla²¹. Zug był także autorem opisu ogrodu, sporządzonego ponad ćwierć wieku później (w 1784 roku), w którym podkreślił walory widokowe (*piękne jego położenie i rozległość*) i odnotował w nim obecność urodzajnego sadu²². Drzewka owocowe z pewnością pochodziły z czasów saskiego ministra, co poświadczają zarówno wyżej omówione projekty, jak i źródła rękopiśmienne — w archiwaliach odnotowano, że za ich uprawę (w liczbie 199 sztuk) odpowiedzialny był nadworny ogrodnik Augusta III Sasa, Gotthard Paul Thörl²³.

Koncepcje wypracowane przez twórców związanych z Bauamtem zdobyły uznanie mecenasa — przede wszystkim propozycja Knöbla, która zyskała charakter projektu realizacyjnego²⁴. Potwierdzeniem zaistniałej kompozycji brühlowskiego ogrodu na Nowym Świecie są XVIII-wieczne mapy Warszawy, wśród nich plan P. Ricaud de Tirregaille'a oraz *Delineacja* A. Hiża i H. Jędrzejowskiego (il. 10). Można na nich dostrzec zrealizowany podział na strefę wjazdowo-użytkową oraz ozdobną, zawierającą *lusthaus*. Powyższy układ pozwalał na wykorzystanie atutów topografii i otwarcie widoku na Wisłę²⁵, a zbliżone kompozycje (z pawilonem położonym na skarpie w tylnej części parceli) wprowadzono w sąsiednich ogrodach należących m.in. do zięcia Brühla, Jerzego Augusta Mniszcha²⁶, a także w późniejszym założeniu Kazimierza Poniatowskiego, powstałym w latach 70. XVIII wieku²⁷.

Warto wspomnieć, że założenie na Nowym Świecie stało się przestrzenią istotną dla szerszego grona mieszkańców stolicy. W wyniku zmian własnościowych po ministrze parcelę przejmowali: biskup Ignacy Krasicki²⁸, podskarbi koronny Teodor Wessel, a następnie bankier Fryderyk Cabryt *vel* Kabryt²⁹, który w 1772 lub w maju 1776 roku

²¹ M. Zumpe, *Die Brühlsche Terrasse in Dresden*, Berlin 1991, s. 100–109; C. Ruggero, *La Brühlsche Terrasse a Dresda tra progetto, rappresentazione e damnatio memoria*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, red. U.C. Koch, C. Ruggero, Dresden 2017, s. 133–134.

²² S.B. Zug, *Ogrody w Warszawie i jej okolicach, opisane w roku 1784*, „Kurier Niedzielný” 1898, nr 24, s. 378.

²³ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 325.

²⁴ Ibidem, s. 327–328.; A. Oleńska, „Chciał pan podkomorzy mieć sielankę w naturze”. „Na Księżecem” wśród podwarszawskich ogrodów księcia Kazimierza Poniatowskiego, [w:] *Elizeum. Podziemny Salon Księcia. Dla Przyjaciół i Pięknych Pań*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2016, s. 40; J. Putkowska, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2016, s. 154; S. Malawski, *The style of 'regular irregularities' — rococo gardens and their reception in Polish garden art of the 18th century*, „Roczniki Humanistyczne” 2019, t. 67, nr 4, s. 71.

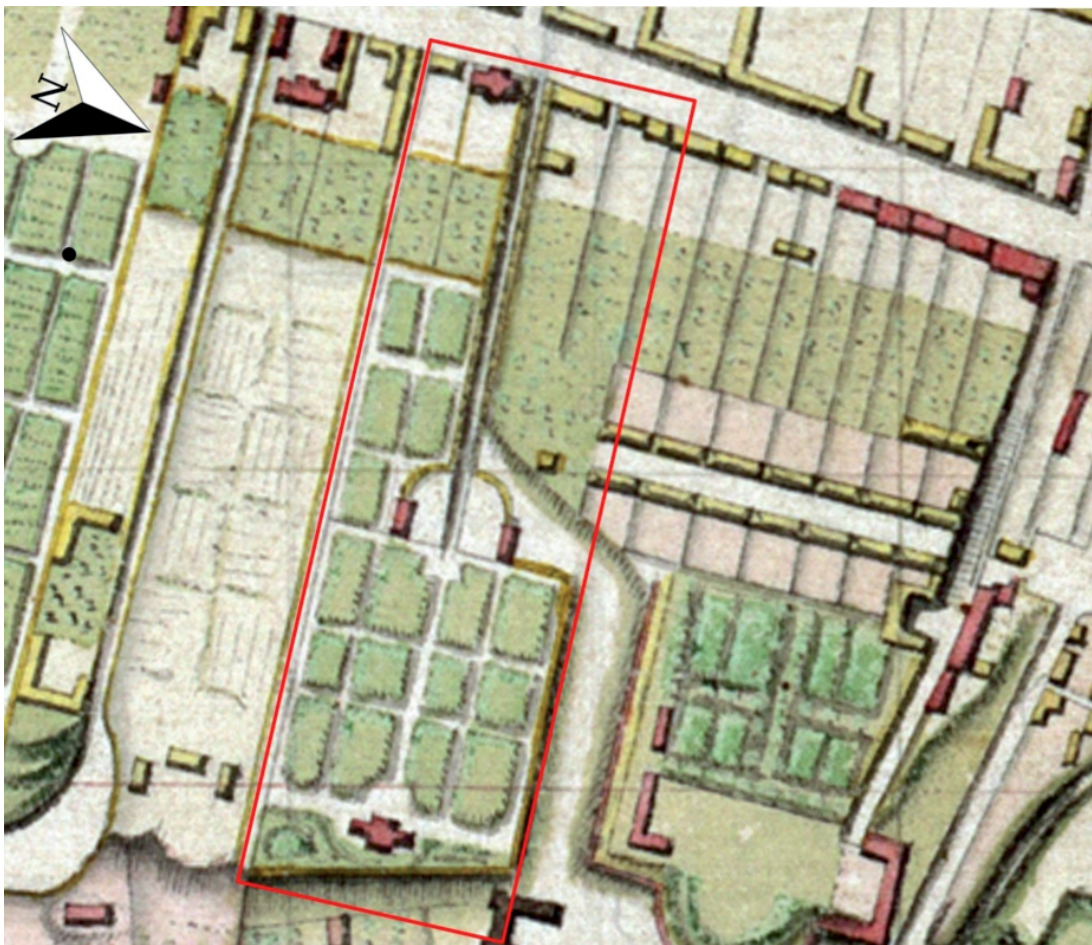
²⁵ D. Sikora, *The baroque connection within city and garden — selected Warsaw examples / Barokowe sprzężenie miasta i ogrodu na wybranych przykładach warszawskich*, „Technical Transactions. Architecture / Czasopismo Techniczne. Architektura” 2016, nr 1-A, s. 7, 11.

²⁶ W. Fijałkowski, *Non omnes res perditae sunt: o ogrodach barokowej Warszawy*, „Ochrona Zabytków” 1998, t. 51, nr 4 (203), s. 335; A. Barczyk, *Rezydencje rodu Mniszchów...*, op. cit., s. 217, 219.

²⁷ A. Oleńska, „Chciał pan...”, op. cit., s. 40.

²⁸ Własność oznaczono na planie Warszawy autorstwa Georgesa Louisa Le Rouge'a z 1768 roku.

²⁹ *Taryffa Miasta Warszawy do składki na koszały na rat sześć czteromiesięcznych w roku 1784. ułożona, perceptę z kwitami zgodną okazująca*, Warszawa 1786, k. C2r; S.B. Zug, *Ogrody w Warszawie...*, op. cit., s. 378.

Ilustracja 10. *Delineacja Warszawy* – detal (ogród Brühla na Nowym Świecie), oprac. Antoni Hiż, Hieronim Jędrzejowski, 1771, Gabinet Rycin BUW, sygn. Inw. G.R. 830

Figure 10. *Delineation of Warsaw* – detail (Brühl's Nowy Świat garden), design by Antoni Hiż and Hieronim Jędrzejowski, 1771, BUW Engravings Room, inv. ref. G. R. 830

udostępnił odwiedzającym ogród funkcjonujący odtąd pod nazwą Vauxhall (Foksal)³⁰. Do późniejszych właścicieli majątku należał m.in. geometra Mikołaj Kaiser³¹. Kres istnieniu kompleksu przyniósł koniec XIX wieku, w którym obszar uległ parcelacji³².

³⁰ J. Kowalczyk, *Działania dworu...*, op. cit., s. 182; M. Kwiatkowska, *Malarstwo*, [w:] *Warszawa w latach 1526–1795*, red. A. Zahorski, Warszawa 1984, s. 539; A. Oleńska, „Chciał pan...”, op. cit., s. 36; B. Fortuna-Antoszkiewicz, *Przemiany formy elementów i układów ogrodowych wzdłuż traktów komunikacyjnych na przykładzie Traktu Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 2012, s. 25.

³¹ *Taryffa domów miasta Warszawy: dla wygody publiczney nowo wydana z dołączeniem cyrkułu 7 go, czyli Pragi, toż domów za rogatkami będących*, Warszawa 1807, s. 43.

³² W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 328.

TERENY MYŚLIWSKIE

Polowania należały do największych pasji Augusta III Wettyna³³. Zamiłowanie do tego rodzaju rozrywki dworskiej było naśladowane przez elity władzy, a zarazem wymagało odpowiednio przygotowanego terenu. Do obszarów o funkcjach myśliwskich należał brühlowski ogród ujazdowski³⁴. Zgodnie z projektami z około 1747 roku posesję na rzucie nieregularnego czworokąta podzielono siecią alejek (il. 11). Na środkowym, okrągłym placu, zaplanowano budowę pawilonu na planie centralnym (w typie *molino da vento*), w naroża działki wpisano niewielkie, prostokątne budynki, zaś po zachodniej stronie kompozycji ulokowano obszar leśny, wzmacniający konotacje z terenem łowieckim. Realizację szkiców potwierdzają późniejsze plany Warszawy, na których widoczna jest charakterystyczna siatka alejek (przecinających się pod kątem prostym oraz prowadzonych promieniście od głównego placu)³⁵. Co ciekawe, na mapach jako własność Heinricha von Brühla oznaczano również pobliską posesję na rzucie zbliżonym do prostokąta (il. 12). W odróżnieniu od precyzyjnie opracowanej kompozycji z *molino da vento*, na przekazach kartograficznych parcela przypomina teren niezagospodarowany — być może jej zabudowa nie doszła do skutku bądź teren miał pełnić funkcje użytkowe. Kluczowym atutem obu działek była lokalizacja w pobliżu Łazienek i Zamku Ujazdowskiego, czyli przestrzeni królewskich³⁶.

Jednoznaczną odpowiedzią na zamiłowanie do polowań stanowiły również pałacyki położone w nieco większej odległości, liczącej 10–20 km od Placu Saskiego, pozwalającej na anektowanie większych obszarów leśnych. Przykładem rezydencji kształtowanej pod kątem pasji łowieckich była siedziba w Piasecznie, w którym tropiono głuszce. Na wybór miejsca wpłynął fakt, że Heinrich von Brühl odkupił tamtejszy majątek od Jana Klemensa Branickiego³⁷, a następnie w 1748 roku uzyskał stanowisko

³³ T. Bernatowicz, *Ogrody do zabaw myśliwskich. Królewskie zwierzynce czasów saskich wokół Warszawy*, [w:] *Królewskie Ogrody w Polsce*, red. M. Szafrńska, Warszawa 2001, s. 265–266; A. Barczyk, *Rezydencja Heinricha von Brühla w Brodach — dworski przepych w interiorze*, „Roczniki Humanistyczne” 2023, nr 4, s. 14. Tradycje myśliwskie były oczywiście obecne w kręgu władzy we wcześniejszych stuleciach, czego przykładem mogą być polowania organizowane na dworze Wazów (T. Bernatowicz, *Przestrzeń królewskich polowań: między elitarną reprezentacją a kameralną rekreacją*, [w:] *Świat polskich Wazów. Eseje*, red. Z. Hundert, J. Żukowski, Warszawa 2019, *passim*).

³⁴ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 328–329; J. Putkowska, *Warszawskie rezydencje...*, op. cit., s. 152; T. Bernatowicz, *Ogrody i krajobraz komponowany Ujazdowa w czasach królewskich*, [w:] *Jazdów*, red. E. Rużyłło, Warszawa 2008, s. 90–91; A. Barczyk, *Pałac Brühla...*, op. cit., s. 181, 183.

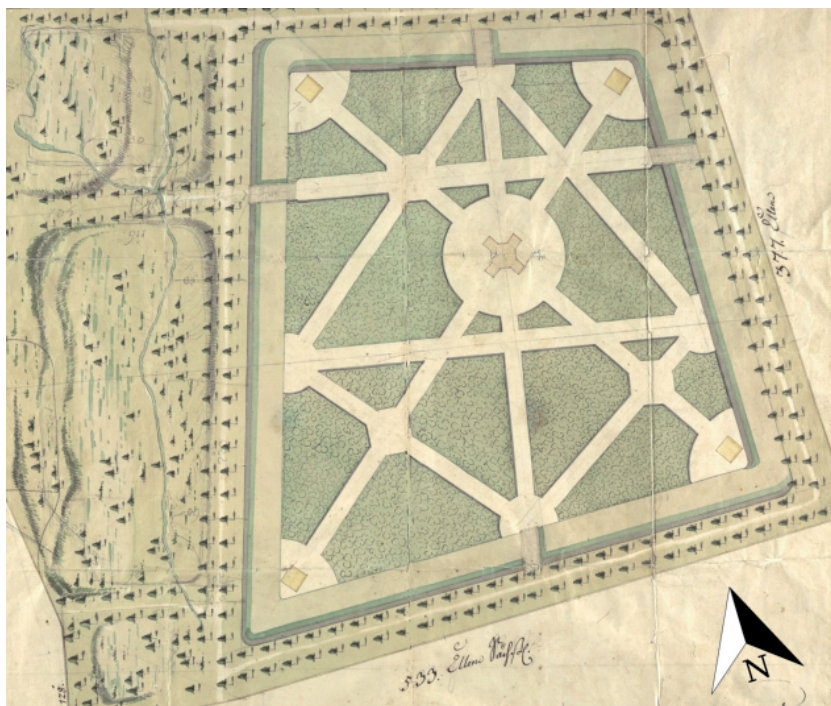
³⁵ Na mapach pominięto pawilony, co mogło wynikać z częściowej zmiany koncepcji (np. ograniczenia liczby akcentów architektonicznych), rozbiórki budowli (wystawionych w konstrukcji drewnianej, być może na potrzeby uroczystości), bądź z uproszczeń zastosowanych na planach.

³⁶ G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., s. 88; *Varsaviana...*, op. cit., s. 79; T. Bernatowicz, *Barocke Jagdschlösser und Tiergärten in Polen zur Zeit August III*, „Barok. Historia — Literatura — Sztuka” 2014, t. 21 (41), nr 1, s. 221–223; S. Malawski, *Polskie ogrody...*, op. cit., s. 154, 188; A. Jakóbczyk-Gola, *Ogrody zwierząt, Staropolskie zwierzynce i menażerie*, Warszawa 2021, s. 136–137.

³⁷ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 329.

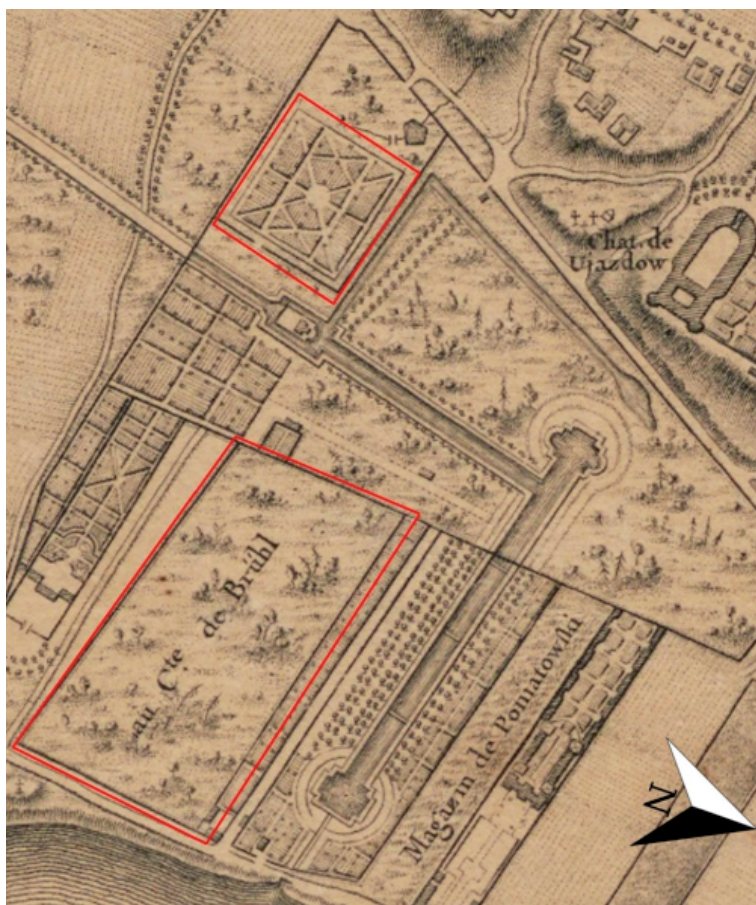
Ilustracja 11. Warszawa, projekt ogrodu Brühla w Ujazdowie, ok. 1750, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, sygn. Schr. VII, F. 90, nr 32

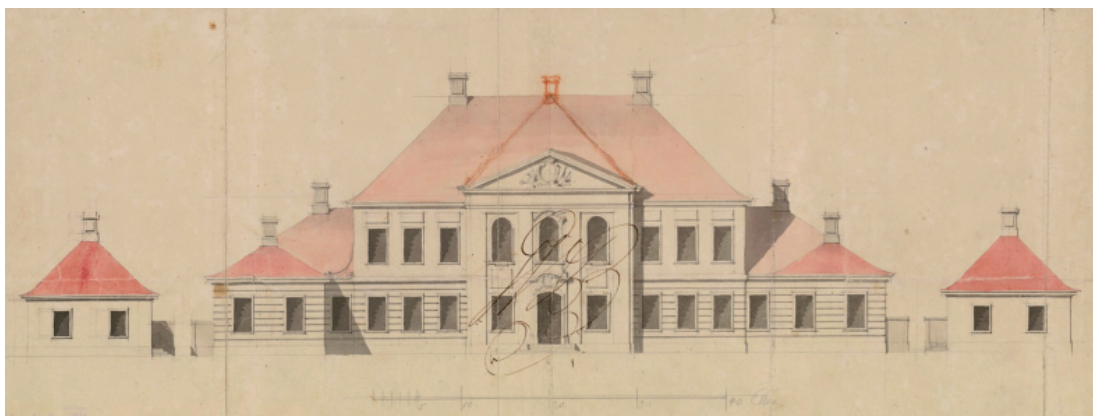
Figure 11. Warsaw, design for the Brühl garden at Ujazdów, ca. 1750, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, ref. Schr. VII, F. 90, no. 32 b

Ilustracja 12. Plan de Varsovie – detal (ogrody Brühla w Ujazdowie), oprac. Giovanni Antonio Rizzi Zannoni, 1772, Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, sygn. A-8445

Figure 12. Plan de Varsovie – detail (Brühl gardens at Ujazdów), design by Giovanni Antonio Rizzi Zannoni, 1772, University Library of the KUL Catholic University of Lublin, ref. A-8445

Ilustracja 13. Piaseczno, projekt pałacyku, proj. Carl Friedrich Pöppelmann, 1747–1750, Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, sygn. Schr. VII, F. 91, nr 10 f

Figure 13. Piaseczno, palace design, design by Carl Friedrich Pöppelmann, 1747–1750, Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, ref. Schr. VII, F. 91, no. 10 f

starosty piaseczyńskiego³⁸. Projekty Jagdpalais, powstałe w pracowni C.F. Pöppelmann, ukazują dwa etapy prac projektowych³⁹. Późniejsza z faz wyraziła się w propozycji obszernego budynku mieszkalnego, poprzedzonego przez parady dziedziniec, flankowany przez oficyny gospodarcze. Pałacyk uzyskał ryzality centralne (prostokątny od frontu, o zaokrąglonych narożach od ogrodu) i boczne od strony *cour d'honneur* (tworzące układ alkierzowy). Na projekcie głównej, piętnastoosiowej fasady dostrzegalne są cechy właściwe dla budownictwa saskiego, obejmujące m.in. boniowanie przyziemia i podziały ramowe wyższych partii elewacji (il. 13). Saski minister zatwierdzał projekty i prowadził inwestycję, lecz od początku zakładano, że użytkownikiem pałacyku będzie także sam monarcha — poświadczają to zarówno adnotacje na rzucie (identyfikujące funkcje pomieszczeń), jak i listy dotyczące królewskiej rekompensaty poniesionych przez Brühla kosztów⁴⁰. Przy Jagdpalais nie mogło zabraknąć zieleni komponowanej, tworzonej przez ogród w układzie tarasowym, z parterami, szpalerami drzew i cytrusami w donicach — okresowo wynoszonymi z oranżerii⁴¹.

³⁸ A. Gałkowski, *Pałac myśliwski dla Augusta III Wettyna oraz jego pobytu w Piasecznie na podstawie kwerendy w zbiorach drezdeńskich*, [w:] *Obiekty zabytkowe w Piasecznie. O historii i przyszłości. Podsumowanie prac badawczych prowadzonych w 2018 roku na terenie Parku im. Książąt Mazowieckich w Piasecznie*, Piaseczno 2021, s. 8; M. Barański, P. Kinsner, *Badania zabytków Piaseczna pod kątem ich przyszłej rewitalizacji*, „Ochrona Zabytków” 2024, nr 1, s. 135, 140.

³⁹ J. Lileyko, *Zachariasz Longuelune i Gaetano Chiaveri — inspiratorzy późnego baroku w architekturze warszawskiej*, [w:] *Sztuka 1 poł. XVIII wieku*, red. H. Lisińska, Warszawa 1981, s. 134.

⁴⁰ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 329–330.

⁴¹ D. Pape, *Przemiany kompozycyjno-przestrzenne terenu dzisiejszego parku w Piasecznie od czasów saskich do II wojny światowej*, [w:] *Obiekty zabytkowe w Piasecznie. O historii i przyszłości. Podsumowanie prac badawczych prowadzonych w 2018 roku na terenie Parku im. Książąt Mazowieckich w Piasecznie*, Piaseczno 2021, s. 15–16. Na terenie ogrodu wystawiono też m.in. Dom Starosty — budynek ten znajdował się na miejscu dzisiejszej Poniatówki (A. Gałkowski, *Pałac myśliwski...*, op. cit., s. 11–12).

Analogiczną funkcję pełnił kompleks rezydencjonalny w Młocinach, zakupionych przez Brühla w 1748 roku⁴². Wielkoskalowe założenie miało łączyć w sobie pałac z regularnym ogrodem z długą aleją, wytyczoną na osi siedziby, poprowadzoną do zwierzyńca i bażantarni⁴³. Projekty założenia w latach 50. XVIII wieku opracował m.in. J.F. Knöbel⁴⁴, proponując parterowy pałacyk na rzucie prostokąta, z obszernymi, jednoosiowymi ryzalitami od strony południowo-zachodniej⁴⁵. Do twórców zaangażowanych w tworzenie koncepcji kształtowania założenia młocińskiego w kolejnej fazie należał też S.B. Zug⁴⁶. Przy budowie bażantarni zatrudniony został wcześniej wspomniany Gotthard Paul Thörl⁴⁷. Siedziba ministra — dopełniona przez regularne partery ogrodowe, sad i ozdobną zielen na skarpie uwiślanej — stanowiła najważniejszy element monumentalnej inwestycji (il. 14). Skala i złożoność funkcji kompleksu wynikały z ambicji ministra i pozwalały na goszczenie króla przybywającego na polowania⁴⁸. Na projektach oraz przekazach kartograficznych wyraźnie zaznaczono staw z dwiema wyspami oraz zgeometryzowany układ alejek przecinających zwierzyńiec⁴⁹ (il. 15). Wybór lokalizacji samego pałacyku pozwalał z kolei na pełne wykorzystanie walorów krajobrazowych, wynikających z bliskości rzeki i obecności skarpy eksponującej walory architektury oraz ogrodów⁵⁰ (il. 17). W *Inwentarzu starostwa Warszawskiego* z 2. połowy XVIII stulecia ozdobną zielen towarzyszącą rezydencji w Młocinach opisano słowami: *Ogród szpalerami y różnemi drzewkami wysadzany; Ogród drugi na boku*

⁴² *Młociny. Pałac Brühla*, oprac. K. Mielko, 2004, mps, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie, s. 2; W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 336; S. Małowski, *Polskie ogrody...*, op. cit., s. 272; A. Sokołowska, *Z dziejów Woli...*, op. cit., s. 80; M. Bis, W. Bis, M. Napieralski, *Ze studiów nad dziejami podwarszawskich rezydencji. Zabudowania w otoczeniu pałacu Brühlów w Młocinach (od połowy XVIII w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2019, t. 67, nr 2, s. 208.

⁴³ K. Sokołowska-Grzeszczyk, *Ogród i pałac w Młocinach*, „Rocznik Warszawski” 1962, t. 3, *passim*; W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 337; *Młociny...*, op. cit., s. 2; M. Bis, W. Bis, *Założenie pałacowo-parkowe Brühla na Młocinach — wyniki badań archeologicznych z 2010 r.* [The Brühl palace and park premise at Młociny — results of archaeological research from 2010], „Z otchłani wieków” 2011–2012, t. 66, nr 1–4, s. 98; G. Pirntke, *Graf Brühl. Premier und Sündenbock*, Dresden 2014, s. 29; A. Barczyk, *Pałac Brühla...*, op. cit., s. 183.

⁴⁴ W. Fijałkowski, *Non omnes...*, op. cit., s. 337; A. Jakóbczyk-Gola, *Ogrody zwierząt...*, op. cit., s. 139.

⁴⁵ Młociński pałacyk był kilkakrotnie modyfikowany — jedną z ważniejszych faz była przebudowa związana z nadaniem budowli cech neorenesansowych, przeprowadzona w 1898 roku pod kierunkiem Stanisława Rutkowskiego dla Stanisława Rotwanda (A. Bińczyk, M. Rosołowski, *Siedem wieków Warszawy...*, op. cit., s. 481; M. Bis, W. Bis, M. Napieralski, *Ze studiów nad dziejami...*, op. cit., s. 173, 183).

⁴⁶ P. Wątroba, *Szymon Bogumił Zug (1733–1807) — architekt dworu saskiego w Warszawie*, [w:] *Elizeum. Podziemny Salon Księcia. Dla Przyjaciół i Pięknych Pań*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2016, s. 108; J. Zieliński, *Zwierzyńiec w Młocinach...*, op. cit., s. 13.

⁴⁷ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 339; M. Bis, W. Bis, M. Napieralski, *Ze studiów nad dziejami...*, op. cit., s. 208.

⁴⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom VI*, red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1885, s. 532.

⁴⁹ M. Bis, W. Bis, M. Napieralski, *Ze studiów nad dziejami...*, op. cit., s. 211.

⁵⁰ H. Spychaj, J. Zawadzka-Roman, *Ewidencja zabytkowego parku w Młocinach*, Warszawa 1984, mps, Narodowy Instytut Dziedzictwa, s. 3; J. Zieliński, *Zwierzyńiec w Młocinach — u źródeł dziejów „Nasze Bielany”* 2017, nr 11, s. 13; M. Bis, W. Bis, *Założenie pałacowo-parkowe...*, op. cit., s. 92.

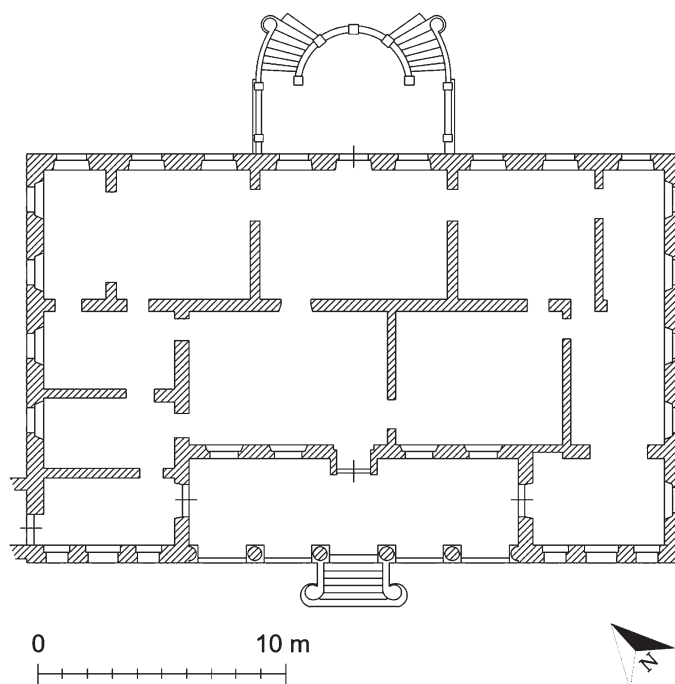
Ilustracja 14. Młociny, projekt założenia rezydencjonalnego, ok. 1748–1757, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, sygn. Schr. VII, F. 91, nr 12 b

Figure 14. Młociny, residential complex design, ca. 1748–1757, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, ref. Schr. VII, F. 91, no. 12 b

Ilustracja 15. Młociny, ogólny plan zabudowań wsi z pałacem Brühla i zwierzyńcem, koniec XVIII wieku, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, sygn. Inw.zb.d. 8507

Figure 15. Młociny, master plan of the village structures including the Brühl palace and animal refuge, end of the 18th century, University Library Engravings Room, Warsaw, ref. Inw.zb.d. 8507

Ilustracja 16. Młociny, pałac Brühla – rzut parteru (stan po przebudowie z XIX w.), rys. autor

Figure 16. Młociny, Brühl palace – ground floor plan (state following 19th century remodeling), drawings by the author

Ilustracja 17. Widok Młocin – detal, mal. Zygmunt Vogel, 1803, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. Rys.Pol.161569 MNW

Figure 17. View of Młociny – detail, painting by Zygmunt Vogel, 1803, MN National Museum, Warsaw, ref. Rys.Pol.161569 MNW

Ilustracja 18. Environs de Varsovie – detal (rezydencja Brühla), 1820, Biblioteka Narodowa, sygn. ZZK 106

Figure 18. Environs de Varsovie – detail (Brühl residence), 1820, BN National Library, ref. ZZK 106

wski, nowo nasadzony drzewkami; Ogród trzeci, mniejszy, do grobli się ciągnący⁵¹. W deskrypcji uwzględniono także założenie myśliwskie, pisząc: Zwierzyniec. Ex opposito pałacu w kwadrat parkanem ogrodzony, do niego brama na przestrzał z wrzeczadzem, z[e] skoblami, przy niej fortek dwie, w nim budynek z dwiema izbami i dwiema komorami, ten zwierzyniec parkanem w słupy cały ogrodzony, in parte majori nadruynowany⁵². Opis terenów leśnych sporządził także S.B. Zug, który w 1784 zanotował: [...] ojciec teraźniejszego posiadacza [Heinrich von Brühl] miał tu bardzo obszerną bażantarnię, gdzie dziś tylko liczbę sarn wychowują. Las [...] jest bardzo miły i kilka budowli go ozdabia, nade wszystko ma piękne aleje z drzew mieszanych, umyślnie sadzonych⁵³. Mimo stop-

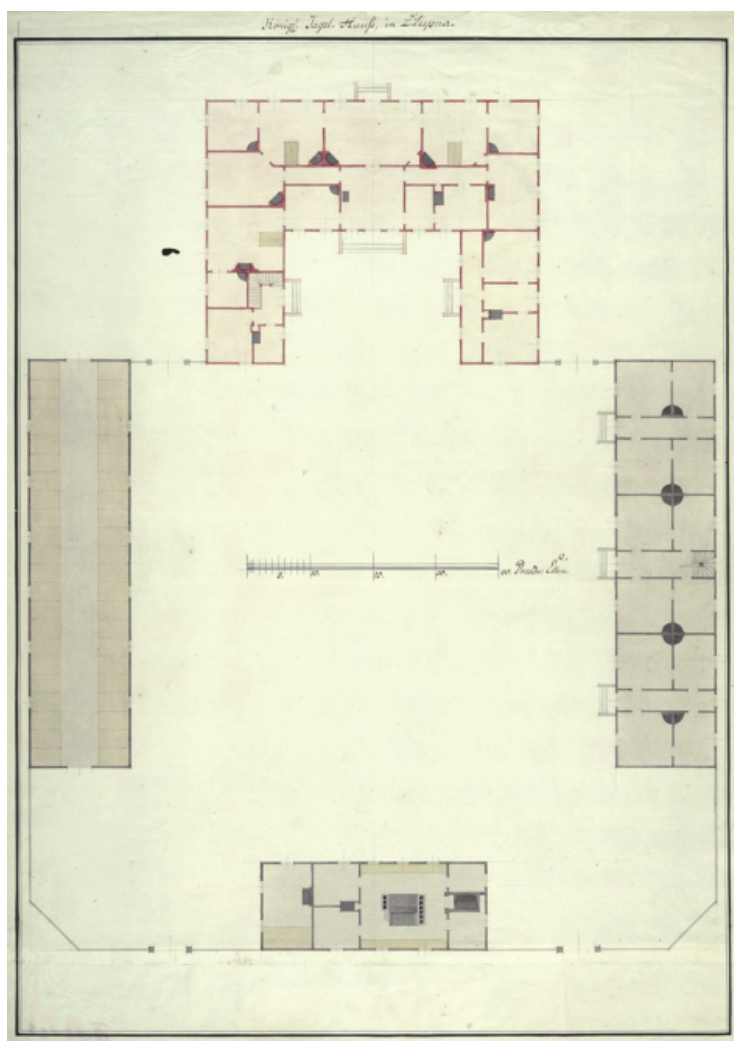
⁵¹ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Inwentarz starostwa Warszawskiego, 1564–1795, sygn. 304, k. 70r.

⁵² Ibidem, k. 71r.

⁵³ S.B. Zug, *Ogrody w Warszawie i jej okolicach, opisane w roku 1784*, „Kurier Niedzielný” 1898, nr 28, s. 443.

Ilustracja 19. Słupno, siedziba Brühla, 1750–1760, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, sygn. Schr. VII, F. 91, nr 12 B, a

Figure 19. Słupno, Brühl residence, 1750–1760, Sächsische Hauptstaatsarchiv, Dresden, ref. Schr. VII, F. 91, no. 12 B, a

niowej degradacji dawnego terenu polowań kompozycja zwierzyńca była dokumentowana między innymi na XIX-wiecznych materiałach kartograficznych (il. 18).

Myśliwskie pasje realizowano również podczas kilkudniowych pobytów w siedzibie saskiego ministra w Słupnie (powiat radzyński). Wieś wraz z folwarkiem znajdowała się na terenie starostwa warszawskiego⁵⁴ i dzięki korzystnej lokalizacji — oddaleniu od stolicy Rzeczypospolitej o około 20 km — umożliwiała traktowanie tamtejszej rezydencji jako dopełnienia sieci brühlowskich siedzib, rozmieszczonych wokół najważniejszego polskiego miasta. Projekty kompleksu powstały najprawdopodobniej w latach 50. XVIII wieku. Główny dziedziniec flankowały prostokątne oficyny, mieszczące odpowiednio pokoje mieszkalne oraz stajnię (il. 19). Od frontu *cour d'honneur* zamykał budynek kuchni. Trójskrzydłowy, drewniany pałacyk reprezentował prestiżowy model

⁵⁴ A. Zahorski, *Ustrój miasta*, [w:] *Warszawa w latach 1526–1795*, red. M. Bogucka, M. Kwiatkowska, Warszawa 1984, s. 364.

siedziby ze schodami wiodącymi do głównej sieni oraz dostawionymi na osiach skrzydeł. Obszerna sala terrena pozwalała na wyjście do ogrodu ozdobnego. Głównym walorem założenia rezydencjonalnego były otaczające lasy, w których organizowano polowania — zapewne z udziałem samego monarchy⁵⁵.

* * *

Przywołane założenia ogrodowe ukazują proces anektowania przestrzeni urbanistycznej wokół stolicy przez ministra Brühla. Omówione przykłady łączy — poza postacią właściciela — wysoka jakość kompozycji, będąca zasługą angażowanych architektów. Dzięki posiadanym kompetencjom, twórcy związani z Bauamtem umieli odpowiedzieć na oczekiwania wymagającego zleceniodawcy, nawet jeśli proces projektowy trwał kilka lat. Widoczne stało się celowe różnicowanie funkcji poszczególnych posesji lokowanych w pobliżu siedzib królewskich lub przy istotnych traktach. Najważniejszą inwestycją pod względem ideowym i artystycznym było przekształcenie rezydencji przy ul. Wierzbowej w monumentalną kompozycję, zawierającą ozdobny ogród. Ważną grupę stanowiły założenia łączące funkcje rekreacyjne i użytkowe, tworzone przez połączenie ozdobnych parterów z sadami bądź uprawami warzyw, czego przykłady stanowiły Wola i Nowy Świat. Dla umacniania pozycji polityczno-społecznej równie istotne były tereny myśliwskie, zarówno niewielkie, lecz położone w prestiżowe lokalizacji (Ujazdów), jak i wielkoskalowe (Młociny, Piaseczno, Słupno). Warto podkreślić, że w kompozycje ogrodowe wpisywano dzieła małej architektury — pawilony, altany, fontanny — o niezwykle finezyjnych i rzeźbiarskich formach, godnych nie tylko rezydencji wysokiej rangi polityka, ale wręcz samego monarchy, którego mecenat stanowił dla Heinricha von Brühla nieustanny punkt odniesienia.

STRESZCZENIE

W czasach panowania Augusta III Sasa Warszawa była przestrzenią stale modernizowaną i wzbogacaną o nowe siedziby. Inicjatorem szeregu spektakularnych inwestycji był zaufany doradca monarchy, minister Heinrich von Brühl.

Ważnym obszarem aktywności mecenasowskiej Heinricha von Brühla było zakładanie ogrodów o zróżnicowanym charakterze. Wachlarzową kompozycję złożoną z dekoracyjnych parterów utworzono przy pałacu wybranym na miejsce stałego rezydowania, zlokalizowanym przy ul. Wierzbowej (tuż obok Pałacu Saskiego). Na Nowym Świecie i Woli połączono funkcję rekreacyjną i użytkową, wyznaczoną m.in. przez uprawę warzyw i obecność sadów. Kluczową rolę wśród posesji ministra stanowiły wreszcie tereny myśliwskie, gdzie na polowaniach podejmowano m.in. samego monarchę (Młociny, Ujazdów, Piaseczno, Słupno). Co istotne, projekty wszystkich kompleksów ogrodowych Brühla opracowywali architekci z Bauamtu (Saskiego Urzędu Budowlanego), m.in. Carl Friedrich Pöppelmann, Joachim Daniel Jauch i Johann Friedrich Knöbel.

⁵⁵ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., s. 340–341; A. Oleńska, „*Magnificentia principis*”..., op. cit., s. 246.

Artykuł został opracowany w oparciu o materiały archiwalne (źródła rękopiśmienne i ikonograficzne), literaturę przedmiotu oraz badania *in situ* (prowadzone m.in. przy ul. Wierzbowej w Warszawie).

Spojrzenie na proces tworzenia założeń z bogato komponowaną zielenią uwidacznia znaczenie, jakie przypisywał im saski minister (zamawiający u wybitnych twórców znaczną ilość rysunków projektowych) oraz pozwala na dostrzeżenie sposobu tworzenia sieci brühlskich kompleksów rezydencjonalno-ogrodowych wokół Warszawy.

Słowa kluczowe: Warszawa, XVIII wiek, ogrody, architektura rezydencjonalna, Heinrich von Brühl

BIBLIOGRAFIA

MATERIAŁY PUBLIKOWANE

Źródła drukowane

Taryffa domów miasta Warszawy: dla wygody publiczney nowo wydana z dołączeniem cyrkulu 7 go, czyli Pragi, toż domów za rogatkami będących, Warszawa 1807.

Taryffa Miasta Warszawy do składki na koszały na rat sześć czteromiesięcznych w roku 1784. ułożona, perceptę z kwitami zgodną okazująca, Warszawa 1786.

Opracowania

Barański Marek, Kinsner Paweł, *Badania zabytków Piaseczna pod kątem ich przyszłej rewitalizacji*, „Ochrona Zabytków”, 2024, nr 1, s. 133–148.

Barczyk Alina, *Drudzy po królu. Marszałkowie koronni jako fundatorzy i właściciele rezydencji — inicjatywy warszawskie z XVII–XVIII wieku*, „TECHNE. Seria nowa”, 2022, nr 1 (9), s. 155–183.

Barczyk Alina, *Kulisy magnackiego splendoru. Oficyny kuchenne warszawskich rezydencji w czasach Augusta III Sasa*, „Ethos”, 2022, t. 35, nr 1 (137), s. 81–102.

Barczyk Alina, *Pałac Brühla w Warszawie*, Warszawa 2025.

Barczyk Alina, *Pałac Ossolińskiego/Brühla. Trzysta lat z dziejów warszawskiej rezydencji*, „Stolica”, 2023, nr 3–4, s. 60–64.

Barczyk Alina, *Rezydencja Heinricha von Brühla w Brodach — dworski przepych w interiorze*, „Roczniki Humanistyczne”, 2023, nr 4, s. 7–31.

Barczyk Alina, *Rezydencje rodu Mniszchów w czasach saskich. Historia i treści ideowe architektury*, Łódź 2021.

Berling Karl, *Das Brühlsche Schwanenservice*, „Belvedere. Forum”, 1925, t. 8, nr 10, s. 80–85.

Bernatowicz Tadeusz, *Barocke Jagdschlösser und Tiergärten in Polen zur Zeit August III*, „Barok. Historia — Literatura — Sztuka”, 2014, t. 21 (41), nr 1, s. 219–230.

Bernatowicz Tadeusz, *Ogrody do zabaw myśliwskich. Królewskie zwierzynice czasów saskich wokół Warszawy*, [w:] *Królewskie Ogrody w Polsce*, red. M. Szafrńska, Warszawa 2001, s. 265–288.

- Bernatowicz Tadeusz, *Ogrody i krajobraz komponowany Ujazdowa w czasach królewskich*, [w:] *Jazdów*, red. E. Rużyłło, Warszawa 2008, s. 81–97.
- Bernatowicz Tadeusz, *Przestrzeń królewskich polowań: między elitarną reprezentacją a kameralną rekreacją*, [w:] *Świat polskich Wazów. Eseje*, red. Z. Hundert, J. Żukowski, Warszawa 2019, s. 157–171.
- Bińczyk Arkadiusz, Rosołowski Marcin, *Siedem wieków Warszawy, Kalendarium historii miasta do końca XIX wieku*, Warszawa 2023.
- Bis Magdalena, Bis Wojciech, *Założenie pałacowo-parkowe Brühla na Młocinach — wyniki badań archeologicznych z 2010 r.* [The Brühl palace and park premise at Młociny — results of archaeological research from 2010], „Z otchłani wieków” 2011–2012, t. 66, nr 1–4, s. 91–99.
- Bis Magdalena, Bis Wojciech, Napieralski Mateusz, *Ze studiów nad dziejami podwarszawskich rezydencji. Zabudowania w otoczeniu pałacu Brühlów w Młocinach (od połowy XVIII w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2019, t. 67, nr 2, s. 169–222.
- Bodinek Claudia, *Ein Meissener Porzellanservice für den Grafen: das Brühl'sche Allerlei*, Köln 2018.
- Boroviczeny Aladar, *Graf von Brühl*, Zürich-Leipzig-Wien 1930.
- Cassidy-Geiger Maureen, *A lemon tree for the Prime Minister's table? Two drawings in Dresden for a silver centrepiece for Heinrich, Count von Brühl*, „Silver Studies. The Journal of the Silver Society”, 2015, nr 32, s. 29–30.
- Ciołek Gerard, *Ogrody polskie*, Warszawa 1978.
- Dygdała Jerzy, *Między teorią a wiedzą źródłową. Nowe spojrzenie na rolę saskiej Kamery jako prekursora prób modernizacji Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 2023, t. 130, nr 4, s. 879–901.
- Dzięgielewski Jan, *Instytucje ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów a rozwój Woli*, [w:] *Historia Woli*, red. K. Mórański, Warszawa 2000, s. 37–67.
- Fellmann Walter, *Heinrich Graf Brühl: ein Lebens- und Zeitbild*, Würzburg 1990.
- Fijałkowski Wojciech, *Non omnes res perditae sunt: o ogrodach barokowej Warszawy*, „Ochrona Zabytków”, 1998, t. 51, nr 4 (203), s. 333–350.
- Fortuna-Antoszkiewicz Beata, *Przemiany formy elementów i układów ogrodowych wzdłuż traktów komunikacyjnych na przykładzie Traktu Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 2012.
- Friedl Paul, *Die polnisch-sächsische Personalunion in der Politik Europas unter August III. und Heinrich Graf von Brühl*, [w:] *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, red. T. Torbus, Ostfildern 2014, s. 43–53.
- Gałkowski Andrzej, *Pałac myśliwski dla Augusta III Wettyna oraz jego pobytu w Piasecznie na podstawie kwerendy w zbiorach drezdeńskich*, [w:] *Obiekty zabytkowe w Piasecznie. O historii i przyszłości. Podsumowanie prac badawczych prowadzonych w 2018 roku na terenie Parku im. Książąt Mazowieckich w Piasecznie*, Piaseczno 2021, s. 7–13.
- Gurlitt Cornelius, *Warschauer Bauten aus der Zeit der sächsischen Könige*, Berlin 1917.
- Hentschel Walter, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967.
- Husarski Wacław, *Jan Joachim Jauch, dyrektor budowl z czasów saskich*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Historii Sztuki”, 1918, s. 54–59.
- Jakóbczyk-Gola Aleksandra, *Ogrody zwierząt, Staropolskie zwierzyńce i menażerie*, Warszawa 2021.
- Kappel Jutta, *Rekonstruktion und Bewertung der Elfenbeinsammlung von Heinrich Graf von Brühl im Grünen Gewölbe: ein „Segment“ im Elfenbeinbestandskatalog der Schatzkammer*, „Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden”, 2010, t. 36, s. 34–41.

- Koch Ingrid, *Schwanenservice. Meissener Porzellan für Heinrich Graf von Brühl; Dresden, Schloss; bis 13. August*, „Weltkunst”, 2000, nr 70, s. 1110.
- Koch Ute Christina, *Die Skulpturensammlung des Heinrich Graf von Brühl*, „Dresdener Kunstblätter”, 2008, t. 52, nr 1, s. 14–25.
- Koch Ute Christina, *Die Tapisserien im Besitz von Heinrich Graf von Brühl*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, red. U.C. Koch, C. Ruggero, Dresden 2017, s. 54–69.
- Koch Ute Christina, *Gesandte für die Kunst — die Bedeutung von Gesandten für die Brühlschen Sammlungen*, [w:] *Materielle Grundlagen der Diplomatie*, red. M. Häberlein, C. Jeggle, Konstanz 2013, s. 193–205.
- Koch Ute Christina, *Zur Inneneinrichtung des Brühlschen Palais und der zugehörigen Gebäude auf der Brühlschen Terrasse in Dresden*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763)*, red. H. Bärnighausen, M. Schuster, Dresden 2020, s. 136–153.
- Konarski Kazimierz, *Pałac Brühlowski w Warszawie*, Warszawa 1915.
- Kowalczyk Jerzy, *Działania dworu królewskiego Wettinów w wymianie kulturalnej i artystycznej polsko-saskiej*, „Barok. Historia — Literatura — Sztuka”, 2000, t. 7, nr 2, s. 171–192.
- Kwiatkowska Maria, *Malarstwo*, [w:] *Warszawa w latach 1526–1795*, red. A. Zahorski, Warszawa 1984, s. 534–564.
- Larionov Aleksej, *Die Sammlung der Zeichnungen des Grafen von Brühl*, [w:] *Bilder-Wechsel*, red. B. Dalbajewa, G. Lupfer, Y. Vashchenko, Köln 2009, s. 125–150.
- Lauterbach Alfred, *Pałac Brühlowski w Warszawie*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, 1936, t. 41, nr 1, s. 6–10.
- Lauterbach Alfred, *Rzeźby pałacu Brühlowskiego*, „Arkady”, 1938, nr 8, s. 386–392.
- Lieber Maria, *Kulturtransfer e provenienze: la biblioteca privata di Heinrich von Brühl nel contesto della cultura di corte sassone*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, red. U.C. Koch, C. Ruggero, Dresden 2017, s. 114–126.
- Lileyko Jerzy, *Zachariasz Longuelune i Gaetano Chiaveri — inspiratorzy późnego baroku w architekturze warszawskiej*, [w:] *Sztuka 1 poł. XVIII wieku*, red. H. Lisińska, Warszawa 1981, s. 115–135.
- Malawski Seweryn, *Polskie ogrody XVIII wieku. Kompozycje, style, kontekst kulturowy*, Warszawa 2021.
- Malawski Seweryn, *The style of ‘regular irregularities’ — rococo gardens and their reception in Polish garden art of the 18th century*, „Roczniki Humanistyczne”, 2019, t. 67, nr 4, s. 61–107.
- Oleńska Anna, *„Chciał pan podkomorzy mieć sielankę w naturze”. „Na Książecem” wśród podwarszawskich ogrodów księcia Kazimierza Poniatowskiego*, [w:] *Elizeum. Podziemny Salon Księcia. Dla Przyjaciół i Pięknych Pań*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2016, s. 29–58.
- Oleńska Anna, *„Magnificentia principis”. Brühl’s Artistic Activities in Poland as a Means of Political Self-Propaganda*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, red. U.C. Koch, C. Ruggero, Dresden 2017, s. 238–255.
- Pape Dorota, *Przemiany kompozycyjno-przestrzenne terenu dzisiejszego parku w Piasecznie od czasów saskich do II wojny światowej*, [w:] *Obiekty zabytkowe w Piasecznie. O historii i przyszłości. Podsumowanie prac badawczych prowadzonych w 2018 roku na terenie Parku im. Książąt Mazowieckich w Piasecznie*, Piaseczno 2021, s. 14–19.
- Reichel Friedrich, *Das Schwanenservice und sein Auftraggeber: zu einer Sonderausstellung der Porzellansammlung im Dresdener Schloss vom 6. Mai bis 13. August 2000*, „Dresdener Kunstblätter”, 2000, nr 44, nr 4, s. 107–111.

- Pirntke Gunter, *Graf Brühl. Premier und Sündenbock*, Dresden 2014.
- Putkowska Jolanta, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2016.
- Róžańska Anna, *Parki warszawskie. Przemiany układów kompozycyjnych*, Warszawa 2012.
- Ruggero Cristina, *La Brühlsche Terrasse a Dresda tra progetto, rappresentazione e damnatio memoria*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, red. U.C. Koch, C. Ruggero, Dresden 2017, s. 130–147.
- Schmidt Otto Eduard, *Minister Graf Brühl und Karl Heinrich von Heineken. Briefe und Akten, Charakteristiken und Darstellungen zur sächsischen Geschichte (1733–1763)*, Leipzig 1921.
- Schuster Martin, *Das Palais Brühl in Warschau*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Bauherr und Mäzen*, red. H. Bärnighausen, M. Schuster, Dresden 2020, s. 246–249.
- Schuster Martin, *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763)*, [w:] *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763)*, red. H. Bärnighausen, M. Schuster, Dresden 2020, s. 8–13.
- Schuster Martin, *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Biografische Notizen und Bildnisse*, „Dresdener Kunstblätter”, 2014, t. 58, nr 2, s. 4–15.
- Sikora Dorota, *The baroque connection within city and garden — selected Warsaw examples / Barokowe sprzężenie miasta i ogrodu na wybranych przykładach warszawskich*, „Technical Transactions. Architecture / Czasopismo Techniczne. Architektura”, 2016, nr 1-A, s. 3–13.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom VI*, red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1885.
- Sokołowska Alina, *Z dziejów Woli (w świetle źródeł z połowy XVIII w.)*, [w:] *Dzieje Woli*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1974, s. 79–92.
- Sokołowska-Grzeszczyk Kazimiera, *Ogród i pałac w Młocinach*, „Rocznik Warszawski”, 1962, t. 3, s. 124–148.
- Torbus Tomasz, „Amuse le roi”, czyli kategoria „pałaców tranzytowych” — założenia budowlane hrabiego Henryka von Brühla w Brodach i Nischwitz, [w:] *Praxis sine theoria. Księga pamiątkowa poświęcona pamięci profesora Adama Małkiewicza w 140-lecie powstania pierwszej katedry historii sztuki na ziemiach polskich*, red. A. Betlej, A. Dworzak, Kraków 2022, s. 189–200.
- Torbus Tomasz, *Sutkowski und Brühl und der Baubetrieb in Warschau unter August III*, [w:] *Friedrich der Grosse und Graf Brühl*, red. S. Neuhäuser, Cottbus 2012, s. 77–85.
- Varsaviana w zbiorach drezdeńskich. Katalog planów i widoków Warszawy oraz rysunków architektonicznych budowli warszawskich okresu saskiego*, red. M. Kretschmerowa, Warszawa 1965.
- Wątroba Przemysław, *Szymon Bogumił Zug (1733–1807) — architekt dworu saskiego w Warszawie*, [w:] *Elizeum. Podziemny Salon Księcia. Dla Przyjaciół i Pięknych Pań*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2016, s. 105–118.
- Wiśniewska Jolanta, *Wola — ludność 1796–1861*, [w:] *Historia Woli*, red. K. Mórański, Warszawa 2000, s. 71–78.
- Zahorski Andrzej, *Rozwój przestrzenny Warszawy*, [w:] *Warszawa w latach 1526–1795*, red. M. Bogucka, M. Kuwatkowska, Warszawa 1984, s. 296–331.
- Zieliński Jarosław, *Zwierzyniec w Młocinach — u źródeł dziejów*, „Nasze Bielany”, 2017, nr 11, s. 13.
- Zug Szymon Bogumił, *Ogrody w Warszawie i jej okolicach, opisane w roku 1784*, „Kurier Niedzielný”, 1898, nr 24, s. 378–379.

Zug Szymon Bogumił. *Ogrody w Warszawie i jej okolicach, opisane w roku 1784*, „Kurier Niedzielný”, 1898, nr 28, s. 443–444.

Zumpe Manfred, *Die Brühlsche Terrasse in Dresden*, Berlin 1991.

Żórawska-Witkowska Alina, *Muzyka na polskim dworze Augusta III*, Lublin 2012.

MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

— Archiwum Skarbu Koronnego

Inwentarz starostwa Warszawskiego, 1564–1795, sygn. 304.

— Metryka Koronna

Protocollon privilegiorum, inscriptionum, cessionum, donationum variorumque actuum, 1746–1748, sygn. 262.

Dokumentacje konserwatorskie

Młociny. Pałac Brühla, oprac. K. Mielko, Warszawa 2004, mps, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie.

Spychaj Hanna, Zawadzka-Roman Joanna, *Ewidencja zabytkowego parku w Młocinach*, Warszawa 1984, mps, Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Dysertacje

Koch Ute Christina, *Maecenas in Sachsen. Höfische Repräsentationsmechanismen von Favoriten am Beispiel von Heinrich Graf von Brühl*, mps, Technische Universität Dresden, Dresden 2010.

AROUND THE COMMONWEALTH'S CAPITOL: THE BRÜHL GARDENS

INTRODUCTION

Heinrich von Brühl (1700–1763) was among patrons demonstrating an authentic love of the arts as well as great care regarding the quality of acquired works and the conceptual–aesthetic expression of his own residences. Commissioning work by outstanding artists of Poland's Saxon period and undertaking numerous construction projects was possible thanks to his high political position—the minister was one of the most influential politicians and trusted advisors of Augustus III of Poland.¹ Other significant factors creating conditions fostering interest in architecture and art included familiarity with culture and contacts with artists (in part stemming from mediation in the purchase of paintings by the monarch), being a passionate collector himself, and an awareness of the importance of the visual setting (residences, collections of artworks and porcelain, and library resources) in the auto–creation of self–image and the strengthening of social

¹ O. E. Schmidt, *Minister Graf Brühl und Karl Heinrich von Heinecken. Briefe und Akten, Charakteristiken und Darstellungen zur sächsischen Geschichte (1733–1763)*, Leipzig, 1921, *passim*; A. Boroviczény, *Graf von Brühl*, Zürich–Leipzig–Wien, 1930, *passim*; W. Fellmann, *Heinrich Graf Brühl: ein Lebens- und Zeitbild*, Würzburg, 1990, *passim*; U. C. Koch, *Maecenas in Sachsen. Höfische Repräsentationsmechanismen von Favoriten am Beispiel von Heinrich Graf von Brühl*, mps, Technische Universität Dresden, Dresden, 2010, *passim*; T. Torbus, Sułkowski und Brühl und der Baubetrieb in Warschau unter August III, in *Friedrich der Grosse und Graf Brühl*, edited by S. Neuhäuser, Cottbus, 2012, pp. 77–81; P. Friedl, Die polnisch–sächsische Personalunion in der Politik Europas unter August III. und Heinrich Graf von Brühl, in *Architektur und Kunst in der Ära des sächsischen Ministers Heinrich Graf von Brühl (1738–1763)*, edited by T. Torbus, Ostfildern, 2014, pp. 49–50; M. Schuster, Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Biografische Notizen und Bildnisse, *Dresdener Kunstblätter*, 2014, vol. 58, no. 2, pp. 6–9; M. Schuster, Heinrich Graf von Brühl (1700–1763), in *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763)*, edited by H. Bärnighausen and M. Schuster, Dresden, 2020, pp. 8, 10–12; J. Dygdała, Między teorią a wiedzą źródłową. Nowe spojrzenie na rolę saskiej Kamery jako prekursora prób modernizacji Rzeczypospolitej w XVIII wieku [Between theory and knowledge from sources: A new look at the role of the Saxon Chamber as a precursor to efforts at modernizing the Commonwealth in the 18th century], *Kwartalnik Historyczny* [Historical Quarterly], 2023, vol. 130, no. 4, pp. 887, 891–892.

standing.² The last of these themes was key, especially in the Polish–Lithuanian Commonwealth where great stress was laid on family origins and noble titles.³

The Saxon minister was the owner of several residences with various, mutually supplementary functions ranging from urban palaces to hunting lodges. Among questions deserving analysis, but as yet poorly examined in topical literature, is the development of a network of garden complexes surrounding Warsaw (fig. 1).⁴

THE DESIGNERS

Architects originating from both Dresden's Bauamt and its Warsaw branch—including Carl Friedrich Pöppelmann, Joachim Daniel Jauch, Johann Friedrich Knöbel, and Johann Christoph Knöffel—were employed in shaping Brühl's residential and garden complexes in the capital of the Commonwealth.⁵ It is obvious that the selection of de-

² Choosing from the enormous volume of literature devoted to the collections of the minister, examples worth noting include: K. Berling, Das Brühlsche Schwanenservice, *Belvedere Forum*, 1925, vol. 8, no. 10, *passim*; I. Koch, Schwanenservice. Meissener Porzellan für Heinrich Graf von Brühl; Dresden, Schloss; bis 13. August, *Weltkunst* 2000, no. 70, p. 1110; U. C. Koch, Die Skulpturensammlung des Heinrich Graf von Brühl, *Dresdener Kunstblätter*, 2008, vol. 52, no. 1, pp. 14–25; A. Larionov, Die Sammlung der Zeichnungen des Grafen von Brühl, in *Bilder–Wechsel*, edited by B. Dalbajewa, G. Lupfer, and Y. Vashchenko, Köln, 2009, pp. 125–150; F. Reichel, Das Schwanenservice und sein Auftraggeber: zu einer Sonderausstellung der Porzellansammlung im Dresdener Schloss vom 6. Mai bis 13. August 2000, *Dresdener Kunstblätter*, 2000, no. 44, no. 4, pp. 109–110; J. Kappel, Rekonstruktion und Bewertung der Elfenbeinsammlung von Heinrich Graf von Brühl im Grünen Gewölbe: ein "Segment" im Elfenbeinbestandskatalog der Schatzkammer, *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen*, Dresden, 2010, vol. 36, pp. 35–39; U. C. Koch, Gesandte für die Kunst — die Bedeutung von Gesandten für die Brühlschen Sammlungen, in *Materielle Grundlagen der Diplomatie*, edited by M. Häberlein and C. Jeggle, Konstanz, 2013, *passim*; M. Cassidy–Geiger, A Lemon Tree for the Prime Minister's Table? Two Drawings in Dresden for a Silver Centrepiece for Heinrich, Count von Brühl, *Silver Studies: The Journal of the Silver Society*, 2015, no. 32, pp. 29; U. C. Koch, Die Tapisserien im Besitz von Heinrich Graf von Brühl, in *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, edited by U. C. Koch and C. Ruggero, Dresden, 2017, *passim*; M. Lieber, Kulturtransfer e provenienze: la biblioteca privata di Heinrich von Brühl nel contesto della cultura di corte sassone, in *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, edited by U. C. Koch and C. Ruggero, Dresden, 2017, pp. 114, 117–121; C. Bodinek, *Ein Meissener Porzellanservice für den Grafen: das Brühl'sche Allerlei*, Köln, 2018, *passim*.

³ It was not until the year 1748 that Brühl was awarded a noble title (A. Żórawska–Witkowska, *Muzyka na polskim dworze Augusta III* [Music at the Polish court of Augustus III], Lublin, 2012, p. 68; A. Barczyk, *Rezydencje rodu Mnischów w czasach saskich. Historia i treści ideowe architektury* [Residences of the Mnieszek family during the Saxon period: The history and conceptual context of architecture], Łódź, 2021, p. 214).

⁴ This article applies the term "Warsaw" to Wola, Nowy Świat [New World], and Ujazdów in spite of the fact that these areas were external to the lands of Old Warsaw. However, these complexes were linked functionally and in terms of urban planning with the capital and were ultimately incorporated into the city. To date, the best analysis of residential complexes of the Saxon period has been presented by Walter Hentschel, however, they still want for a complete discussion and an indication of the role of Brühl's investment projects in the development of Warsaw's architecture: W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin, 1967, pp. 323–341, 354–378.

⁵ *Ibid.*

signers linked with the monarch's patronage was primarily based on the political and artistic ambitions of the minister. Benefitting from the services of the leading representatives of the Saxon Building Department bore fruit in the simultaneous standardization of forms and the application of almost identical solutions in various complexes (visible in pavilions, parterres, and outdoor theaters, for example). Thanks to the outstanding competencies of Bauamt architects, who proved capable of fully utilizing the potential found in the topography of a given area, both wide-ranging large-scale complexes and intimate compositions were created.

PALATIAL, RECREATIONAL, AND UTILITARIAN GARDENS

In terms of function and concept, the most important Warsaw residence of the minister was the palace on Wierzbowa Street, directly adjacent to the residence of Augustus III of Poland. The prestige of the residence was elevated by its history, history related to its famous owners—Grand Chancellor of the Crown Jerzy Ossoliński, the Lubomirski and Sanguszkó families, and King Augustus II the Strong, who owned the property over the years 1726–1733.⁶ Heinrich von Brühl purchased the property in 1750⁷ and commissioned a design for the remodeling of the main structure as well as to apply order to the ancillary buildings and the creation of a new garden, all while maintaining the traditional *entre cour et jardin* layout. An existing difficulty was the result of the irregular fanlike shape of the lot, splayed toward the west. The concepts were developed in several phases, where the main accent was placed on the palace (solutions aimed at increasing its volume and creating representative space). As to compositions of vegetation, worth mentioning first is the drawing by J. D. Jauch (**fig. 2**). This architect pondered the creation of a garden in the form of a long strip whose width would be defined by that of the façade as flanked by the complex of ancillary outbuildings. The effect of this was an enlargement of the frontal section by two courtyard zones (freed of buildings with utilitarian functions). This was at the cost of vegetation, which was restricted. However, the patron did not approve the concept, undoubtedly expecting

⁶ The deed of donation was drawn up as early as the year 1721, however, the actual takeover took place after the elapse of six years. K. Konarski, *Pałac Brühlowski w Warszawie* [The Brühl palace in Warsaw], Warsaw 1915, pp. 11, and 14; A. Barczyk, *Drudzy po królu. Marszałkowie koronni jako fundatorzy i właściciele rezydencji — inicjatywy warszawskie z XVII–XVIII wieku* [Second after the king: The crown marshals as founders and owners of residences—Warsaw initiatives of the 17th–18th centuries], *TECHNE. Seria nowa* [TECHNE: New series], 2022, no. 1 (9), p. 165; A. Barczyk, *Kulisy magnackiego splendoru. Oficyny kuchenne warszawskich rezydencji w czasach Augusta III Sasa* [Behind the scenes of magnate splendor: The kitchen annexes of Warsaw's residences during the reign of Augustus III of Poland], *Ethos*. 2022, vol. 35, no. 1 (137), pp. 87–88.

⁷ K. Konarski, *Pałac Brühlowski...*, op. cit., p. 24; C. Gurlitt, *Warschauer Bauten aus der Zeit der sächsischen Könige*, Berlin, 1917, pp. 79–80; A. Lauterbach, *Pałac Brühlowski w Warszawie* [The Brühl palace of Warsaw], *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności* [Minutes of the activities and sessions of the Polish Academy of Arts and Sciences], 1936, vol. 41, no. 1, p. 9; A. Barczyk, *Pałac Ossolińskiego/Brühla. Trzysta lat z dziejów warszawskiej rezydencji* [The Ossoliński/Brühl palace: Three hundred years of history of Warsaw residences], *Stolica* [Capitol], 2023, no. 3–4, p. 62.

a garden of greater scale meeting needs linked with representation and providing a stage for courtly ceremonies.

A more adequate solution in line with the ambitions of the minister was found in the designs of J. F. Knöbel who developed both the construction design for the remodeling of the palace (with decorative façades supplemented by Rococo sculptures and relief carvings⁸) as well as at least two proposals for planning the vegetation (fig. 3). The architect placed decorative Rococo parterres flanked by an orangery–pavilion on the axis of the residence’s western façade. The complex’s ornamental composition—filling the irregular western part of the grounds—created small winding paths with bosquets, cabinets, gazebos, and water reservoirs.⁹ Knöbel’s alternative proposal involved the introduction into the southern section (outside the axis defined by the palace) of a utilitarian garden with vegetables and fruit trees. Ultimately, the decision pointed to the version closer to the earlier mentioned drawing with a large ornamental garden subdivided symmetrically behind the residence in a fanlike manner on the side of the Saxon Axis. The dual zones of the garden are documented in maps of Warsaw drafted in the 2nd half of the 18th century, strongly accenting a radial layout.¹⁰

The qualities taken into account by the minister in selecting the site of a planned residential complex was the placement of the property near main routes. Such qualities were visible in estates combining recreational functions (with ornamental gardens) and utilitarian ones (linked with the planting of orchards and vegetable patches), for example. The Wielka Wola Villa purchased by Heinrich von Brühl from Teodor Szydłowski in 1746 is an illustration.¹¹ It was over the years 1750–1757 that a palace–garden complex was formed, fitting in with the current fashion for suburban residences that were simultaneously management centers for surrounding lands.¹² The economic base devel-

⁸ A. Lauterbach, Rzeźby pałacu Brühlowskiego [Sculptures of the Brühl palace], *Arkady*. 1938, no. 8, pp. 386–388; M. Schuster, Das Palais Brühl in Warschau, in *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Bauherr und Mäzen*, edited by H. Bärnighausen and M. Schuster, Dresden, 2020, pp. 247–249; A. Barczyk, *Pałac Ossolińskiego...*, op. cit., pp. 62–63.

⁹ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., p. 376.

¹⁰ G. Ciołek, *Ogrody polskie* [Polish gardens], Warsaw, 1978, p. 88; A. Różańska, *Parki warszawskie. Przemiany układów kompozycyjnych* [Warsaw parks: Transformations in compositional layouts], Warsaw, 2012, p. 25; A. Barczyk, *Pałac Brühla w Warszawie* [The Brühl palace in Warsaw], Warsaw, 2025, pp. 176–182.

¹¹ AGAD Central Archives of Historical Records in Warsaw, Crown Metric (*Metrica Regni Poloniae*), *Protocollon privilegiorum, inscriptionum, cessionum, donationum variorumque actuum*, 1746–1748, file no. 262, pp. 35–36.

¹² W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., p. 332; J. Wiśniewska, Wola — ludność 1796–1861 [Wola: 1796–1861 population], in *Historia Woli* [The history of Wola], edited by K. Mórański, Warsaw, 2000, pp. 76–77; S. Malawski, *Polskie ogrody XVIII wieku. Kompozycje, style, kontekst kulturowy* [Polish 18th century gardens: Composition, style, cultural context], Warsaw, 2021, p. 349; T. Torbus, “Amuse le roi,” czyli kategoria “pałaców tranzytowych” — założenia budowlane hrabiego Henryka von Brühla w Brodach i Nischwitz [“Amuse le roi” or the category of “transitional palaces”: The building assumptions of Count Henryk von Brühl in Brody and Nischwitz], in *Praxis sine theoria. Księga pamiątkowa poświęcona pamięci profesora Adama Małkiewicza w 140-lecie powstania pierwszej katedry historii sztuki na ziemiach polskich* [Praxis sine theoria: Commemorative book devoted to the memory of Professor Adam Małkiewicz on the 140th anniversary of the founding of the Department of the History of Art on Polish land], edited by A. Betlej and A. Dworzak, Carcow, 2022, p. 191.

oped around the residence included operating granges, breweries, and cultivated lands.¹³ Several projects were developed meeting these investment needs. Primarily, they were intended to adjust the course of the main route and transformed the village into a large-scale, consistent urban layout.¹⁴ This character can be found in the early sketches of Carl Friedrich Pöppelmann from between 1746 and 1750. They contain a concept for regulating the building tissue of Wola and creating a residential complex inclusive of a representational section (an avenue leading into the parade courtyard and palace) and utilitarian one (utility annexes). The drawing also left an empty space designated for an ornamental garden, presented on separate panels (fig. 4). It was by the hand of the same designer that floor plans for an *entre cour et jardin* residence and designs for the palace itself—a three wing timber structure with a shallow central avant-corps from the front and a five-sided one from the garden side (containing an oval terrain room)—were developed. The single-story building was to be monumentalized by a heightened central section crowned by a triangular pediment with heraldic ornaments. An axial composition with ornamental parterres, orangeries with garden cabinets, and quarters with utilitarian functions was planned.

A successive key phase in the preparatory work—following the death of Pöppelmann in 1750—was marked by the employment of J. F. Knöbel.¹⁵ The main difference with respect to the concept forwarded by the first designer was the abandoning of the axial layout and the transfer of the utilitarian sector to the side section of the property. This change significantly enlarged the ornamental garden with its decoratively fashioned bosquets forming Rococo patterns (fig. 5). Both phases bore fruit in the creation of the proposal of utilitarian annexes (e.g., a bakery) as well as garden pavilions—the orangery

¹³ A. Sokołowska, Z dziejów Woli (w świetle źródeł z połowy XVIII w.) [From the history of Wola (in light of sources from the mid-18th century)], in *Dzieje Woli* [The history of Wola], edited by J. Kazimierski, Warsaw, 1974, p. 84; J. Dziegielewska, Instytucje ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów a rozwój Woli [Political institutions of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the development of Wola], in *Historia Woli* [The history of Wola], edited by K. Mórański, Warsaw, 2000, p. 65; A. Bińczyk, M. Rosołowski, *Siedem wieków Warszawy, Kalendarium historii miasta do końca XIX wieku* [Seven ages of Warsaw: Calendar of the history of the city up to the end of the 19th century], Warsaw, 2023, pp. 115–116.

¹⁴ St. Lawrence's church remained an important point in Wola. The designs for the remodeling of the church were also commissioned by Minister Brühl and were developed by architects linked with the Bauamt (including J. D. Jauch and J. F. Knöbel): W. Husarski, Jan Joachim Jauch, dyrektor budowy z czasów saskich [Jan Joachim Jauch: Director of construction during Saxon times], *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Historii Sztuki* [Minutes of the meetings of the History of Art Commission], 1918, pp. 54–55, 59; W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., pp. 342–353; *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich. Katalog planów i widoków Warszawy oraz rysunków architektonicznych budowy warszawskich okresu saskiego* [Varsaviana in the Dresden collections: Catalogue of plans and views of Warsaw as well as architectural drawings of the buildings of Warsaw of the Saxon period], edited by M. Kretschmerowa, Warsaw, 1965, pp. 119–120; A. Zahorski, Rozwój przestrzenny Warszawy [The spatial development of Warsaw], in *Warszawa w latach 1526–1795* [Warsaw in the years 1526–1795], edited by M. Bogucka and M. Kwiatkowska, Warsaw, 1984, p. 323; J. Kowalczyk, Działania dworu królewskiego Wettinów w wymianie kulturalnej i artystycznej polsko-saskiej [The activities of the royal court of the Wettins in Polish-Saxon cultural and artistic exchange], *Barok. Historia — Literatura — Sztuka* [Baroque: History — Literature — Art], 2000, vol. 7, no. 2, p. 182.

¹⁵ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., pp. 333–334.

and cabinets. Light lattice gazebo structures, fully in line with the aesthetics of the era, were supplemented with decorations encompassing musical motifs—notes or musical instruments—visible in the designs of Knöbel dated from the years 1753–1755 (fig. 6). The completed ornamental garden composition combined many qualities appropriate in the case of residential complexes serving the role of backdrops for courtly ceremonies, never lacking pavilions, cabinets, pergolas, and winding decorative Rococo paths.¹⁶ Worth stressing is the persistent interest of the owner in the state of the vegetation surrounding the palace. At the very least this is visible in a letter dated 1761 in which the Saxon minister criticized the then gardener and mentioned his plan to bring in a more competent, proven connoisseur of plants from his own residence in Grochwitz.¹⁷

The location near key routes was also characteristic of the garden layout along Nowy Świat [New World]. The area latter described by mortgage register no. 1297 was formed out of the former properties of the Czapskis and Sapiehas, acquired for the purpose of creating a composition combining recreational and utilitarian functions. Designs for the complex emerged in several phases.¹⁸ The initial concept for the Nowy Świat garden layout was presented in 1747 by Carl Friedrich Pöppelmann (fig. 7). A *lusthaus* preceded by a parade courtyard flanked by two annexes (a kitchen and bakery) were envisaged on the side of the tract. Regular parterres were proposed behind the pavilion with its avant-corp terrain room. The initial sketch included a legend explaining the letter designations. As seen in the drawing, the garden was to have had a utilitarian character linked with the growing of fruit trees.

A different proposal for the development of the residence, which started what is known as the second design phase, was presented by J. D. Jauch.¹⁹ In line with the earlier concept, the courtyard and utilitarian annexes were to have been on the side of the road, near the entrance to the property. What changed was the location of the pavilion. It was moved to the interior of the lot. A small, decoratively arranged parterre was planned directly next to the masonry *lusthaus* accessed by descending, enhanced parade stairs. The rear parts of the garden were also planned with bosquets. In contrast to the Pöppelmann version, however, utilitarian plants were to be introduced instead of the fruit trees. Collaboration between the minister and Jauch in developing a concept for Nowy Świat continued over successive years and bore fruit in new sketches. Among them was a drawing dated 1750. In it the architect proposed a bold form for the *lusthaus*—a timber pavilion with an eight-sided room flanked by rectangular wings with stairs fanning out from both longer façades (fig. 8)—placed in the rear section of the property. An

¹⁶ A. Sokołowska, *Z dziejów Woli...*, op. cit., pp. 81, 84. The utilitarian zone was clearly demarcated with utilitarian plants moved beyond the main axis (G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., p. 98).

¹⁷ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., p. 332.

¹⁸ A. Oleńska, *Magnificentia principis: Brühl's Artistic Activities in Poland as a Means of Political Self-Propaganda*, in *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, edited by U. C. Koch and C. Ruggero, Dresden 2017, pp. 246–247.

¹⁹ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., pp. 326–327.

avenue leading to it and marking the main axis of the complex was strongly accented. Jauch presented similar visions for developing space (even in agreement as to the positioning of the avenues and the layout of composed vegetation) on both drawings. He introduced a clear subdivision into zones: front (with the entry leading to the courtyard surrounded by utilitarian annexes), avenue–axis (leading to the pavilion making up the most important point, and flanked by garden quarters with utilitarian plants), and the *lusthaus* surrounded by an ornamental garden.

A successive phase in the works was coupled with the person of J. F. Knöbel. The architect preserved several solutions that appeared in earlier concepts, laying out the axis starting at the courtyard and its annexes and leading into the interior of the property to the section with the pavilion and the ornamental garden, inclusive of the garden salon with four parterres, bosquets, and winding paths. The fluid passage from the *lusthaus* to the composed vegetation itself had the architectural form of a building that was octagonal in plan with rectangular rooms added symmetrically to two sides while the front and rear façades had parade stairs attached to them. In line with a 1754 drawing, the side off the route was intended as being utilitarian in character.

It is necessary to bring up the name of one more key architect—Szymon Bogumił Zug²⁰—in the context of the shaping of the Nowy Świat residential complex. His work included such projects as the masonry pavilion (fig. 9). In a drawing from 1758 the central part, rectangular in plan with rounded corners, was placed on a high plinth serving as a viewing terrace. It was reached by way of two single run stairs. The façade was subdivided by frames decorated using panels with relief carvings and an inscription (over the main portal). The crowning the architect proposed had a cartouche in the form of a shell flanked by a pair of vases. The building was to have been covered by a high domed roof. The form of the structure fully agreed with the style used by designers linked with the Bauamt and found a legible analogy in the volume of the Belvedere as demonstrated on the grounds of the Brühl Terraces²¹ in Dresden. Zug was also the author of a description of the garden prepared over a quarter of a century later (in 1784). In it he stressed the quality of the view—“its beautiful location and expanse”—and noted in it the presence of a fertile orchard.²² The fruit trees were most certainly from the times of the Saxon minister. This is certified by both the above–mentioned designs as well as written records. These archives noted that the royal gardener of Augustus III of Poland—Gotthard Paul Thörl²³—was responsible for their care (199 trees).

²⁰ Ibid., pp. 327–328.

²¹ M. Zumppe, *Die Brühlsche Terrasse in Dresden*, Berlin, 1991, pp. 100–109; C. Ruggero, La Brühlsche Terrasse a Dresda tra progetto, rappresentazione e damnatio memoria, in *Heinrich Graf von Brühl (1700–1763). Ein sächsischer Mäzen in Europa*, edited by U. C. Koch and C. Ruggero, Dresden, 2017, pp. 133–134.

²² S. B. Zug, Ogrody w Warszawie i jej okolicach, opisane w roku 1784 [The gardens of Warsaw and its environs as described in the year 1784], *Kurier Niedzielnny* [The Sunday Currier], 1898, no. 24, p. 378.

²³ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., p. 325.

The concepts developed by designers linked with the Bauamt found favor with their patron. It was primarily the proposal forwarded by Knöbel that was designated for execution.²⁴ Confirmation of the actual existence of the composition of this Brühl garden on Nowy Świat can be found on 18th century maps of Warsaw, among them the city plan by P. Ricaud de Tirregaille and *Delineacja* by A. Hiż and H. Jędrzejowski (fig. 10). On them, it is possible to see the completed subdivision into the entry–utility zone and the ornamental one containing the *lusthaus*. The above layout made it possible to utilize the benefits of the topography and open up a view to the Vistula River.²⁵ Similar compositions (with a pavilion on the escarpment in the rear of the lots) were introduced in neighboring gardens belonging to Brühl's son-in-law, Jerzy August Mniszech,²⁶ as well as a later layout of Kazimierz Poniatowski established in the 1770s.²⁷

It is worth mentioning that the Nowy Świat complex became spatially relevant for the broader group of residents of the capital. As a result of changes in real estate ownership, after the minister, the lots were taken over by Bishop Ignacy Krasicki,²⁸ Crown Chancellor Teodor Wessel, and subsequently the banker Fryderyk Cabryt *vel* Kabryt²⁹ who in 1772 or May of 1776 granted access for visitors to the gardens that from then on were referred to as Vauxhall (Foksal).³⁰ Later owners of this property included Mikołaj

²⁴ Ibid., pp. 327–328; A. Oleńska, “Chciał pan podkomorzy mieć sielankę w naturze”. “Na Książecem” wśród podwarszawskich ogrodów księcia Kazimierza Poniatowskiego [“Mr. Chamberlain, you wanted an idyll amidst nature”: “On Książęca Street” and Warsaw's suburban gardens of Prince Kazimierz Poniatowski], in *Elizeum. Podziemny Salon Księcia. Dla Przyjaciół i Pięknych Pań* [Elizeum: The subterranean salon of the Prince for friends and beautiful ladies], edited by K. Guttmejer, Warsaw, 2016, p. 40; J. Putkowska, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku* [Warsaw residences in its suburbs and outside the city in the 16th–18th centuries], Warsaw, 2016, p. 154; S. Małowski, The Style of “Regular Irregularities”: Rococo Gardens and Their Reception in Polish Garden Art of the 18th Century, *Roczniki Humanistyczne* [Humanistic Yearbooks], 2019, vol. 67, no. 4, p. 71.

²⁵ D. Sikora, The Baroque Connection within City and Garden — Selected Warsaw Examples / Barokowe sprzężenie miasta i ogrodu na wybranych przykładach warszawskich, *Technical Transactions: Architecture / Czasopismo Techniczne. Architektura* 2016, no. 1–A, pp. 7, 11.

²⁶ W. Fijałkowski, *Non omnes res perditae sunt: o ogrodach barokowej Warszawy* [*Non omnes res perditae sunt: On the Baroque gardens of Warsaw*], *Ochrona Zabytków* [Heritage Protection], 1998, vol. 51, no. 4 (203), p. 335; A. Barczyk, *Rezydencje rodu Mniszchów...*, op. cit., pp. 217, 219.

²⁷ A. Oleńska, “Chciał pan...”, op. cit., p. 40.

²⁸ Property owners were marked on a plan of Warsaw by George Louis Le Rouge of 1768.

²⁹ *Taryffa Miasta Warszawy do składki na koszary na rat sześć czteromiesięcznych w roku 1784. ułożona, perceptę z kwitami zgodną okazująca* [Tariffs of the City of Warsaw for dues on barracks in six four-month payments in the year 1784 arranged and confirmed by receipt as shown], Warsaw, 1786, k. C2r; S. B. Zug, *Ogrody w Warszawie...*, op. cit., p. 378.

³⁰ J. Kowalczyk, *Działania dworu...*, op. cit., p. 182; M. Kwiatkowska, Malarstwo [Painting], in *Warszawa w latach 1526–1795* [Warsaw over the years 1526–1795], edited by A. Zahorski, Warsaw 1984, p. 539; A. Oleńska, “Chciał pan...”, op. cit., p. 36; B. Fortuna-Antoszkiewicz, *Przemiany formy elementów i układów ogrodowych wzdłuż traktów komunikacyjnych na przykładzie Traktu Królewskiego w Warszawie* [Changes in the forms and layouts of gardens along traffic routes using Warsaw's Royal Way as an example], Warsaw, 2012, p. 25.

Kaiser,³¹ a surveyor. The end of the existence of this complex came at the end of the 19th century when it was broken up into individual lots.³²

HUNTING GROUNDS

Hunting was among the greatest passions of Augustus III Wettin.³³ Love of this form of courtly entertainment was copied by the elites in authority and required appropriately prepared lands. Among areas with hunting functions was the Brühl Ujazdowski Garden.³⁴ In line with the design of ca. 1747, the irregularly shaped quadrangular property was subdivided by a network of avenues (fig. 11). The central round square was planned as the site of a centrally planned pavilion (of the *molino da vento* type), the lot's corners had small, rectangular buildings, while the western side of the composition was the location of a forested area emphasizing hunting ground connotations. The actual execution of these sketches is confirmed by later plans of Warsaw on which the characteristic network of avenues (intersecting at right angles and leading radially from the main square) is visible.³⁵ What is interesting are the maps detailing ownership indicating Heinrich von Brühl as also being the owner of a nearby property of an approximately rectangular shape (fig. 12). In contrast to the precision of the developed *molino da vento* composition, surviving cartographic depictions present the property as undeveloped. Perhaps its building structures were never constructed or the land was

³¹ *Taryffa domów miasta Warszawy: dla wygody publiczney nowo wydana z dołączeniem cyrkulu 7 go, czyli Pragi, toż domów za rogatkami będących* [Tariffs for houses in the City of Warsaw: For public convenience newly published and attached to Circular No. 7, that is Praga District and houses outside the toll gates], Warsaw, 1807, p. 43.

³² W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., p. 328.

³³ T. Bernatowicz, *Ogrody do zabaw myśliwskich. Królewskie zwierzyńce czasów saskich wokół Warszawy* [Gardens for hunting pleasure: Royal animal refuges of the Saxon period near Warsaw], in *Królewskie Ogrody w Polsce* [Royal gardens in Poland], edited by M. Szafrńska, Warsaw, 2001, pp. 265–266; A. Barczyk, *Rezydencja Heinricha von Brühla w Brodach — dworski przepych w interiorze* [The residence of Heinrich von Brühl in Brody: Courtly luxury interiors], *Roczniki Humanistyczne* [Humanistic Yearbook], 2023, no. 4, p. 14. Hunting traditions were obviously present in earlier centuries at the court of the Vasas: T. Bernatowicz, *Przestrzeń królewskich polowań: między elitarną reprezentacją a kameralną rekreacją* [Space for royal hunts: Between elite representation and intimate recreation], in *Świat polskich Wazów. Eseje* [The world of the Polish Vasa's: Essays], edited by Z. Hundert, J. Żukowski, Warsaw, 2019, *passim*.

³⁴ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., pp. 328–329; J. Putkowska, *Warszawskie rezydencje...*, op. cit., p. 152; T. Bernatowicz, *Ogrody i krajobraz komponowany Ujazdowa w czasach królewskich* [Ujazdów's gardens and composed landscapes in royal times], in *Jazdów*, edited by E. Rużyłło, Warsaw, 2008, pp. 90–91; A. Barczyk, *Pałac Brühla...*, op. cit., pp. 181, 183.

³⁵ Maps fail to show the pavilions, which may be the result of partial changes to the concept (e.g., limiting the number of architectural accents), the demolition of the buildings (erected using wood, possibly meeting the needs of a ceremony), or simplifications in the plans.

to fill utilitarian functions. A key trump card of both lots was their close proximity to Łazienki and the Ujazdowski Castle—royal properties.³⁶

Palaces found at a somewhat greater distance—10–20 kilometers [6.2–12.4 miles] from Saxon Square—facilitated the annexing of major swaths of forestland. They were an undeniable answer to a love of the hunt. An example of a residence shaped with an eye to this love of the hunt was the seat in Piaseczno, where wood grouse were hunted. Selection of this location was influenced by the fact that Heinrich von Brühl purchased the estate from Jan Klemens Branicki³⁷ and subsequently became the *Starost* of Piaseczno³⁸ in 1748. Designs for the *jagdpalais* as developed in the studio of C. F. Pöppelmann show two phases of design work.³⁹ The later phase found expression in an expansive residential building preceded by a parade court flanked by utilitarian annexes. The palace was endowed with central avant-corp (rectangular in the front and with rounded corners on the garden side) and ones on the sides off the *cour d'honneur* (creating a system of alcoves). The design of the main fifteen-axis façade visibly demonstrates qualities common in Saxon design encompassing ground floor rustication and frames subdividing its upper sections (fig. 13). The Saxon minister approved the design and managed construction work. However, it was assumed from the very start that the palace user would be the monarch himself. This is witnessed by both notes on the floor plans (identifying the functions of rooms) and in letters relating to royal compensation for costs incurred by Brühl.⁴⁰ The *Jagdpalais* could not be lacking in composed vegetation forming a ter-

³⁶ G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., p. 88; *Varsaviana...*, op. cit., p. 79; T. Bernatowicz, *Barocke Jagdschlösser und Tiergärten in Polen zur Zeit August III*, *Barok. Historia — Literatura — Sztuka* [Baroque: History — Literature — Art], 2014, vol. 21 (41), no. 1, pp. 221–223; S. Maławski, *Polskie ogrody...*, op. cit., pp. 154, 188; A. Jakóbczyk-Góla, *Ogrody zwierząt, Staropolskie zwierzyńce i menażerie* [Gardens with animals: Old Polish animal refuges and manageries], Warsaw, 2021, pp. 136–137.

³⁷ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., p. 329.

³⁸ A. Gałkowski, *Pałac myśliwski dla Augusta III Wettyna oraz jego pobyty w Piasecznie na podstawie kwerendy w zbiorach drezdeńskich* [The hunting palace of Augustus III Wetin and his stays at Piaseczno on the basis of research in the Dresden collections], in *Obiekty zabytkowe w Piasecznie. O historii i przyszłości. Podsumowanie prac badawczych prowadzonych w 2018 roku na terenie Parku im. Księżąt Mazowieckich w Piasecznie* [Heritage sites in Piaseczno: On history and the future, a summing up of research of the year 2018 on the grounds of the Mazovian Ducal Park in Piaseczno], Piaseczno, 2021, p. 8; M. Barański and P. Kinsner, *Badania zabytków Piaseczna pod kątem ich przyszłej rewitalizacji* [Research into the heritage of Piaseczno with respect to future revitalization], *Ochrona Zabytków* [Heritage Protection], 2024, no. 1, pp. 135, 140.

³⁹ J. Lileyko, *Zachariasz Longuelune i Gaetano Chiaveri — inspiratorzy późnego baroku w architekturze warszawskiej* [Zachariasz Longuelune and Gaetano Chiaveri: The initiators of Late Baroque in Warsaw's architecture], in *Sztuka 1 poł. XVIII wieku* [Art of the 1st half of the 18th century], edited by H. Lisińska, Warsaw, 1981, p. 134.

⁴⁰ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., pp. 329–330.

raced garden with parterres, rows of trees, and potted citrus trees periodically removed to the orangery.⁴¹

An analogous function was served by the residential complex in Młociny purchased by Brühl in 1748.⁴² The large-scale layout was intended to combine a palace with regular garden complete with a long avenue laid out on the axis of the residence leading to the animal refuge and pheasantry.⁴³ The design for the complex was developed by J. F. Knöbel in the 1750s.⁴⁴ The proposal included a single-story rectangular palace with a large single-axis avant-corps on the southwest side.⁴⁵ Among the designers commissioned with developing the Młociny layout in its successive phase was S. B. Zug.⁴⁶ The already mentioned Gotthard Paul Thörl⁴⁷ was employed in the building of the pheasantry. The residence of the minister—supplemented by a regular parterre garden, orchard, and ornamental vegetation of the Vistula River escarpment—made up the most important element of the monumental project (fig. 14). The scale and intricacy of the complex's functions are a product of the minister's ambitions. They facilitated the host-

⁴¹ D. Pape, *Przemiany kompozycyjno-przestrzenne terenu dzisiejszego parku w Piasecznie od czasów saskich do II wojny światowej* [Compositional and spatial transformation on the grounds of today's park in Piaseczno from Saxon times to World War II], in *Obiekty zabytkowe w Piasecznie. O historii i przyszłości. Podsumowanie prac badawczych prowadzonych w 2018 roku na terenie Parku im. Księżąt Mazowieckich w Piasecznie* [Heritage sites in Piaseczno: On history and the future, a summing up of research of the year 2018 on the grounds of the Mazovian Ducal Park in Piaseczno], Piaseczno, 2021, pp. 15–16. The garden also served as the site for the *Starosty House*—a building on the site of today's Poniatówka (A. Gałkowski, *Pałac myśliwski...*, op. cit., pp. 11–12).

⁴² *Młociny. Pałac Brühla* [Młociny: The Brühl palace], as developed by K. Mielko, 2004, mps, WUOZ Voivodeship Heritage Protection Department in Warsaw, p. 2; W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., p. 336; S. Małowski, *Polskie ogrody...*, op. cit., p. 272; A. Sokołowska, *Z dziejów Woli...*, op. cit., p. 80; M. Bis and W. Bis, M. Napieralski, *Ze studiów nad dziejami podwarszawskich rezydencji. Zabudowania w otoczeniu pałacu Brühlów w Młocinach (od połowy XVIII w.)* [Studies on the history of Warsaw's suburban residences: Buildings surrounding Brühl's Młociny palace (from the mid-18th century)], *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* [History of Material Culture Quarterly], 2019, vol. 67, no. 2, p. 208.

⁴³ K. Sokołowska-Grzeszczyk, *Ogród i pałac w Młocinach* [The garden and palace of Młociny], *Rocznik Warszawski* [Warsaw Yearbook], 1962, vol. 3, *passim*; W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., p. 337; *Młociny...*, op. cit., p. 2; M. Bis and W. Bis, *Założenie pałacowo-parkowe Brühla na Młocinach — wyniki badań archeologicznych z 2010 r.* [The Brühl palace and park premises in Młociny: Results of archaeological research from 2010], *Z otchłani wieków* [From the oblivion of the ages], 2011–2012, vol. 66, nos. 1–4, p. 98; G. Pirntke, *Graf Brühl. Premier und Sündenbock*, Dresden, 2014, p. 29; A. Barczyk, *Pałac Brühla...*, op. cit., p. 183.

⁴⁴ W. Fijałkowski, *Non omnes...*, op. cit., p. 337; A. Jakóbczyk-Gola, *Ogrody zwierząt...*, op. cit., p. 139.

⁴⁵ The palace at Młociny was modified several times. A major change was remodeling work involving the applying of neo-Renaissance qualities. This was undertaken in 1898 under the management of Stanisław Rutkowski for Stanisław Rotwand (A. Bińczyk and M. Rosołowski, *Siedem wieków Warszawy...*, op. cit., p. 481; M. Bis, W. Bis, and M. Napieralski, *Ze studiów nad dziejami...*, op. cit., pp. 173, 183).

⁴⁶ P. Wątroba, Szymon Bogumił Zug (1733–1807) — architekt dworu saskiego w Warszawie [Szymon Bogumił Zug (1733–1807): Architect to the royal Saxon court in Warsaw], in *Elizeum. Podziemny Salon Księcia. Dla Przyjaciół i Pięknych Pań* [Elizeum: The subterranean salon of the Prince for friends and beautiful ladies], edited by K. Guttmeier, Warsaw 2016, p. 108; J. Zieliński, *Zwierzyniec w Młocinach...*, op. cit., p. 13.

⁴⁷ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., p. 339; M. Bis, W. Bis, and M. Napieralski, *Ze studiów nad dziejami...*, op. cit., p. 208.

ing of the king's visits for hunting.⁴⁸ The designs and cartographic information clearly mark the pond with its two islands and geometric layout of alleys cutting through the animal refuge⁴⁹ (fig. 15). In its turn, the selection of the location of the palace itself makes it possible to fully utilize the potential of the landscape as stemming from the proximity of the river and the presence of the escarpment revealing the qualities of the architecture and gardens⁵⁰ (fig. 17). In the *Inwentarz starostwa Warszawskiego* [Inventory of the Warsaw *Starosty*] from the 2nd half of the 18th century, the ornamental vegetation accompanying the Młociny residence was described in these words:

A garden, planted with rows and various trees. A second garden on the side of the village, newly planted with trees. A third garden, smaller and stretching to the causeway.⁵¹

The description also took into account the hunting ground layout:

The animal refuge. *Ex opposito* the palace in a fenced square with a gate with hasps alongside two small gates, with a building within with two rooms and two chambers where this animal refuge is surrounded in posts *in parte majori* crumbling.⁵²

A description of the forested land was also drawn up by S. B. Zug who, in 1784, who wrote:

[...] the father of the present owner [Heinrich von Brühl] had here a very large pheasantry where now there are only a large number of roe deer living. The forest [...] is very nice decorated by several structures, but primarily with a beautiful avenue of mixed trees purposefully planted.⁵³

In spite of the degradation of this former hunting ground, the composition of the animal reserve was documented in 19th century cartographic materials (fig. 18).

The passion for hunting was also realized during stays of several days at the residence of the Saxon minister in Słupno in Radzymin *Powiat* [County]. The village and its grange

⁴⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [Geographical dictionary of the Kingdom of Poland and other Slavic countries], vol. VI, edited by B. Chlebowski, F. Sulimierski, and W. Walewski, Warsaw, 1885, p. 532.

⁴⁹ M. Bis, W. Bis, and M. Napieralski, *Ze studiów nad dziejami...*, op. cit., p. 211.

⁵⁰ H. Spychaj and J. Zawadzka–Roman, *Ewidencja zabytkowego parku w Młocinach* [Evidence of a historical park in Młociny], Warsaw, 1984, mps, NID National Institute of Cultural Heritage, p. 3; J. Zieliński, *Zwierzyniec w Młocinach — u źródeł dziejów* [The animal refuge in Młociny: Sources of history], *Nasze Bielany* [Our Bielany], 2017, no. 11, p. 13; M. Bis and W. Bis, *Założenie pałacowo-parkowe...*, op. cit., p. 92.

⁵¹ AGAD Central Archives of Historical Records, Archives of the Crown Treasury, Inventory of the Warsaw *Starosty*, 1564–1795, file no. 304, k. 70r.

⁵² *Ibid.*, k. 71r.

⁵³ S. B. Zug, *Ogrody w Warszawie i jej okolicach, opisane w roku 1784* [The gardens of Warsaw and its environs as described in 1784], *Kurier Niedzielnny* [Sunday Courier], 1898, no. 28, p. 443.

were within the limits of the Warsaw *Starosty*.⁵⁴ Thanks to its favorable location—a mere 20 kilometers [12.4 miles] from the capital of the Commonwealth—that residence could be counted as a supplement to the Brühl network of residences located around this most important of Polish cities. The designs for this complex were most probably developed in the 1750s. The main courtyard was flanked by rectangular annexes providing residential rooms and stables, accordingly (fig. 19). The frontal *cour d'honneur* was closed off by the bakery building. The three-wing timber palace was a model prestigious residence with stairs leading to the main entry hall and attached wings as well as on the axes of the wings. An expansive terrain room allowed egress to the ornamental garden. The superlative quality of this residential complex was its surrounding forests used to organize hunts, undoubtedly with the participation of the monarch himself.⁵⁵

* * *

The listed garden complexes show the manner in which Minister Brühl gained control over urban space around the capital. The discussed properties share—in addition to the person of their owner—high quality compositions thanks to the architects employed. Due to their competencies, the designers linked with Bauamt knew how to meet the expectations of their demanding employer, even when the design process took several years. What is visible is the focused varying of the functions of the individual properties placed near royal residences or significant routes. The most important project in terms of idea and artistry was the transformation of the residence on Wierzbowa Street into a monumental composition, inclusive of an ornamental garden. An important group consisted of layouts combining recreational and utilitarian functions created by the linking of ornamental parterres with orchards and vegetable gardens. Examples were Wola and Nowy Świat. Equally important in strengthening political-social position were hunting grounds, both small yet found in prestigious locations (Ujazdów) and large (Młociny, Piaseczno, and Szupno). Worth stressing is that these garden compositions encompassed small-scale architectural forms—pavilions, gazebos, and fountains—and sculptures of exceptional finesse worthy of not only a residence of a high-ranking politician, but of the monarch himself, whose patronage, for Heinrich von Brühl, was an unremitting reference point.

SUMMARY

During the reign of Augustus III of Poland, Warsaw found itself in a continuous process of modernization and enhancement that included ever-new residences. The initiator of a whole series of spectacular projects was the trusted advisor to the monarch, Minister Heinrich von Brühl.

⁵⁴ A. Zahorski, *Ustrój miasta* [City government], in *Warszawa w latach 1526–1795* [Warsaw over the years 1526–1795], edited by M. Bogucka and M. Kwiatkowska, Warsaw, 1984, p. 364.

⁵⁵ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst...*, op. cit., pp. 340–341; A. Oleńska, “*Magnificentia principis*”..., op. cit., p. 246.

An important area of activity of Heinrich von Brühl as a patron of the arts was the establishing of gardens of varied character. A fanlike composition was created for the palace selected as his place of permanent residence—Wierzbowa Street (next to the Saxon Palace). In the case of Nowy Świat and Wola, the functions of recreation and utility—marked by the growing of vegetables and the presence of orchards—were combined. Finally, a key role served by certain properties of the minister was played by hunting grounds (Młociny, Ujazdów, Piaseczno, and Słupno), where even the monarch himself was hosted for hunting expeditions. What is of importance is that the designs for all of Brühl's garden complexes were developed by architects of the Bauamt (The Saxon Building Department), including Carl Friedrich Pöppelmann, Joachim Daniel Jauch, and Johann Friedrich Knöbel.

This article was developed on the basis of archival materials (manuscripts and iconography), topical literature, and research *in situ* (conducted at Wierzbowa Street in Warsaw, for example).

A look at the process of creating complexes composed with a wealth of vegetation points to the importance assigned to them by the Saxon minister (in commissioning significant numbers of drawings from outstanding designers) and allows a view of how the Brühl network of residential–garden complexes was created around Warsaw.

Key words: Warsaw, 18th century, residential architecture, Heinrich von Brühl